

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

факультет політичних наук

(повне найменування інституту, назва факультету (відділення))

кафедра історії

(повна назва кафедри (предметної, циклової комісії))

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри історії

_____ І. С. Міронова

“ _____ ” _____ 20__ року

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття ступеня вищої освіти

магістр

(ступінь вищої освіти)

на тему: **ФАШИЗМ І НАЦИЗМ У ЄВРОПІ: ПОРІВНЯННЯ РЕЖИМІВ
Б. МУССОЛІНІ ТА А. ГІТЛЕРА**

Керівник: д. і. н., професорка

Міронова Ірина Сергіївна

(вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Рецензент: директор Одеського археологічного
музею НАН України,

к. і. н., доцент

Піструїл Ігор Володимирович

(посада, вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Виконав: здобувач VI курсу групи 634 М

Дуда Олег Віталійович

(П.І.Б.)

Спеціальності: 032 «Історія та археологія»

(шифр і назва спеціальності)

ОПП:

«Історія та археологія»

6. Консультанти розділів проєкту (роботи)

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Міронова І.С.		
Розділ 1	Міронова І.С.		
Розділ 2	Міронова І.С.		
Розділ 3	Міронова І.С.		
Висновки	Міронова І.С.		

7. Дата видачі завдання 16.06.2025**КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН**

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів проєкту (роботи)	Примітка
1.	Вступ до кваліфікаційної роботи	вересень 2025	
2.	Розділ 1. Стан наукової розробки проблеми	вересень 2025	
3.	Розділ 2. Історичний аналіз фашизму та нацизму	вересень 2025	
4.	Розділ 3. Дослідження та порівняльний аналіз двох тоталітарних режимів	жовтень 2025	
5.	Висновки	жовтень 2025	
6.	Переддипломна практика	22.09 – 05.10. 2025	
7.	Оформлення списку використаних джерел та літератури, додатків	жовтень 2025	
8.	Попередній захист	12.11.2025	
9.	Рецензія на дипломну роботу	21.11.2025	
10.	Захист дипломної роботи	17.12.2025	

Здобувач

(підпис)

Дуда О. В.

(прізвище та ініціали)

Керівник проєкту (роботи)

(підпис)

Міронова І. С.

(прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ	10
1.1. Історіографія проблеми.....	10
1.2. Джерельна база.....	18
1.3. Методологія та методи дослідження.....	24
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ФАШИЗМУ ТА НАЦИЗМУ	33
2.1. Соціально-політичні передумови становлення фашизму в Італії та нацизму в Німеччині.....	33
2.2. Ідеологічні засади та політичні практики режиму Беніто Муссоліні	41
2.3. Ідеологічні засади та політичні практики режиму Адольфа Гітлера.....	51
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДВОХ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ	67
3.1. Концептуальні підходи до порівняння фашизму та нацизму.....	67
3.2. Порівняльний аналіз політичних, соціально-економічних і репресивних практик режимів.....	72
3.3. Узагальнення результатів емпіричного аналізу та інтерпретація отриманих даних.....	78
ВИСНОВКИ.....	90
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	94

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Порівняльний аналіз фашизму та нацизму посідає важливе місце у сучасній історичній науці, оскільки ці ідеології стали визначальними факторами політичного розвитку Європи першої половини XX століття та спричинили глибокі цивілізаційні злами. Фашистський режим Беніто Муссоліні та нацистська диктатура Адольфа Гітлера сформували нові моделі політичної мобілізації, репресивної політики й пропаганди, що радикально змінили соціальну структуру суспільства, механізми влади та міжнародні відносини. Їхнє дослідження є ключовим для розуміння витоків Другої світової війни, природи тоталітаризму й масового насильства, а також для формування сучасних механізмів запобігання авторитарним тенденціям.

Значущість теми зростає у контексті сучасних глобальних процесів – політичної поляризації, зростання радикальних настроїв, кризи демократій, інформаційних маніпуляцій і трансформації політичної культури. У цих умовах ідеї «сильної влади», «національного відродження» й «внутрішньої чистоти», що були характерними для фашизму та нацизму, знову стають частиною політичного дискурсу в окремих країнах. Тому дослідження історичної природи цих явищ, їхніх ідеологічних засад і механізмів впливу на масову свідомість має не лише академічне, а й широке суспільне значення.

Фашизм і нацизм є складними феноменами, що поєднують елементи ідеології, політичної практики, соціальної психології та культурної символіки. Їхнє вивчення потребує міждисциплінарного підходу, який дозволяє врахувати вплив філософських концепцій, соціальних криз, політичних конфліктів і культурних трансформацій міжвоєнного періоду. У цьому контексті особливого значення набуває порівняльний аналіз фашистської Італії та нацистської Німеччини, що дозволяє визначити спільні риси європейського тоталітаризму та водночас окреслити його національні відмінності. Нацизм, на відміну від

фашизму, будувався на расовій доктрині, що легітимувала геноцидні практики й тотальну мілітаризацію суспільства, тоді як італійський фашизм мав більш прагматичний, політично адаптивний характер.

Об'єкт дослідження – тоталітарні режими Італії та Німеччини як політичні, соціальні та світоглядні феномени.

Предмет дослідження – ідеологічні, політичні та соціальні риси фашизму й нацизму, а також їх порівняльний аналіз і концептуальні підходи до їхнього вивчення.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі та порівнянні ідеологічних, політичних і соціальних характеристик фашистського та нацистського режимів, а також у виявленні їхньої специфіки та впливу на розвиток європейського тоталітаризму.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати стан наукової розробки проблеми фашизму та нацизму.
2. Визначити особливості джерельної бази, на якій ґрунтується вивчення цих ідеологій.
3. Розкрити теоретико-методологічні підходи до дослідження тоталітарних режимів.
4. Здійснити порівняльний аналіз ідеологічних засад фашизму та нацизму.
5. Порівняти політичні, соціальні та репресивні практики італійського й німецького режимів.
6. Узагальнити результати порівняння та визначити спільні та відмінні риси обох тоталітарних систем.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від завершення Першої світової війни до краху тоталітарних режимів у 1945 році. Нижня межа визначається 1919 роком, коли у політичному житті Італії та Німеччини

виникли перші організовані фашистські та націонал-соціалістичні рухи, а також сформувалося соціально-політичне підґрунтя, що сприяло їхньому зростанню. Верхня межа – 1945 рік – зумовлена поразкою нацистської Німеччини та фактичним припиненням існування фашистського режиму Б. Муссоліні, що дозволяє розглядати ці ідеології у їхньому повному історичному циклі: від формування й утвердження до краху. Такий часовий діапазон забезпечує можливість комплексного аналізу генези, еволюції та трансформації тоталітарних систем у міжвоєнний і воєнний періоди.

Територіальні межі дослідження охоплюють дві європейські держави – Італію та Німеччину – як осередки формування, інституціоналізації та реалізації фашистського й нацистського проєктів. Основна увага зосереджена на внутрішньополітичних, соціальних, ідеологічних та культурних процесах у цих країнах, які визначали специфіку функціонування тоталітарних режимів. Окремо враховується вплив зовнішньополітичного контексту, зокрема Версальської системи, міжнародних відносин міжвоєнного періоду та воєнної експансії обох держав, проте територіальний фокус дослідження зберігається на національних просторах Італії та Німеччини як базових моделях порівняльного аналізу фашизму й нацизму.

Методи дослідження ґрунтуються на поєднанні історичного, порівняльно-історичного, системного, культурологічного, дискурсивного, історіографічного й джерелознавчого підходів. Застосовано принципи об'єктивності, історизму, альтернативності та критичного аналізу джерел. Така методологія забезпечує глибину та комплексність вивчення фашизму й нацизму як багатовимірних історичних явищ.

Наукова новизна дослідження полягає у системному та комплексному порівняльному аналізі фашизму й нацизму, здійсненому на основі міждисциплінарного підходу та критичного опрацювання широкої джерельної бази. У роботі по-новому інтерпретовано ідеологічні, політичні та соціальні

засади двох режимів шляхом поєднання історичного, соціально-політичного, культурологічного та дискурсивного аналізу. Здійснено поглиблене дослідження філософсько-інтелектуальних витоків фашизму та нацизму, включно з їх ірраціоналістичним підґрунтям, а також виявлено механізми інструменталізації філософських концептів у тоталітарних практиках. Новим є також узагальнення спільних і відмінних рис обох режимів у контексті європейського тоталітаризму, зокрема аналіз соціальної бази, риторики мобілізації, репресивних структур та моделей політичної культури. Робота пропонує цілісне бачення фашизму й нацизму як складних політико-культурних проєктів, що створювали альтернативну систему цінностей і нову модель масового суспільства, а також окреслює потенціал цих ідеологій до відтворення у сучасних умовах.

Теоретична й практична значущість дослідження полягає у поглибленні розуміння природи тоталітарних ідеологій, формуванні цілісного уявлення про механізми становлення і функціонування фашистських та нацистських режимів, а також у можливості застосування отриманих результатів у викладанні історії XX століття, політичної теорії, культурології та дисциплін, пов'язаних із дослідженням масових ідеологій та політичного екстремізму.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки наукового дослідження оприлюднені на двох міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях:

– Дуда О. В. Історіографічні та філософські інтерпретації фашизму й нацизму у XX–XXI століттях / Наука, технології, інновації: вектори трансформації. Матеріали науково-практичної конференції (м. Ужгород, 24–25 жовтня 2025 р.). Одеса : Видавництво «Молодий вчений», 2025. С. 48–52.

– Дуда О. В. Фашизм і нацизм як форми європейського тоталітаризму міжвоєнної доби: порівняльний аналіз / «Могилянські читання – 2025 : Досвід

та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти»: До 30-річчя ЧНУ імені Петра Могили. XXVIII Всеукраїнська щорічна науково-практична конференція: тези доповідей наукової секції «Історія та археологія». Миколаїв : Видво ЧНУ імені Петра Могили, 2025. С. 34–38.

Публікації.

– Міронова І. С., Дуда О. В. Роль молоді в тоталітарних проєктах «Opera Nazionale Balilla» та «Hitlerjugend» // Експертна думка : наукове видання. 2025. № 2. С. 208–218.

Структура кваліфікаційної роботи побудована за предметно-хронологічним принципом та відповідає поставленій меті і визначеним завданням. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів (дев'яти підрозділів) основної частини, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи становить 102 сторінки, із них основного тексту – 93 сторінки, список використаних джерел та літератури – 96 позицій.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографія проблеми

Питання дослідження фашизму та нацизму залишається надзвичайно актуальним у сучасній історичній науці, оскільки ці феномени справили потужний вплив на хід світової історії ХХ століття та стали символами тоталітарного терору, війни й ідеологічного насильства. У зв'язку з цим значна кількість досліджень у вітчизняній та зарубіжній історіографії присвячена аналізу витоків, сутності, механізмів влади, а також соціальної бази фашизму й нацизму. Незважаючи на значну кількість наукових праць, ця тема продовжує залишатися полем для живих академічних дискусій, що зумовлено складністю, багатовимірністю та політичною чутливістю проблеми.

У післявоєнний період дослідження фашизму та нацизму зосереджувалися переважно на осмисленні катастрофи Другої світової війни. Автори цього етапу – насамперед очевидці та безпосередні учасники подій, зокрема К. Гайден¹, Е. Моурер², Г. Тревор-Ропер³ – підходили до вивчення цих ідеологій з позицій переможців. У їхніх працях фашизм та нацизм постають як політичні патології, породжені кризою демократії, гіперінфляцією, безробіттям та занепадом моральних цінностей у повоєнному суспільстві. Увага дослідників зосереджувалася на особистостях диктаторів, структурі партій, апараті репресій і зовнішній політиці. Такий підхід дозволив створити узагальнений образ

¹ Гайден К. *Der Fuehrer: Hitler's Rise to Power*. Boston : Houghton Mifflin, 1944. 808 p. URL: <https://archive.org/details/derfuehrerhitler00heid/page/n9/mode/2up>

² Моурер Е. А. *Germany Puts the Clock Back*. London : Cape, 1933. 325 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Germany_Puts_the_Clock_Back.html?id=Qe2bAAAAIAAJ&redir_esc=y

³ Тревор-Ропер Г. *Останні дні Гітлера*. New York : Macmillan Company, 1947. 56 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/3456-trevor-rovper-g-ostanni-dni-gitlera/>

фашизму й нацизму як абсолютного зла, однак часто ігнорував глибші соціально-філософські витоки цих рухів.

Згодом наукова парадигма змінилася: виник інтерес до ідеологічного та культурного підґрунтя тоталітаризму. Важливою віхою стала поява концепції тоталітаризму, яка об'єднувала фашизм, нацизм і сталінізм в єдиний тип політичних систем, що мають подібну структуру влади, механізми контролю за суспільством і засоби ідеологічного впливу. Представники цього напрямку – Г. Арендт, К. Фрідріх, З. Бжезінський – стверджували, що тоталітаризм базується на монополії партії, відсутності політичного плюралізму, репресивному апараті та офіційній ідеології, яка проникає в усі сфери життя. Проте критики зазначають, що ця концепція недостатньо враховувала ідеологічні та історико-культурні відмінності між фашизмом і нацизмом.

Із середини XX століття в історіографії спостерігається дедалі більший інтерес до філософських, соціокультурних і психологічних аспектів фашизму й нацизму. Філософське осмислення природи цих режимів значною мірою пов'язане з критикою модерного раціоналізму, інтелектуальної самовпевненості й віри у поступ. Деякі дослідники (наприклад, Е. Канетті, Е. Фромм) підкреслюють, що нацизм і фашизм апелюють до глибинних емоцій – страху, ненависті, бажання порядку – і ґрунтуються на ірраціональних засадах, таких як міф, воля, харизма лідера⁴.

Ірраціоналізм як філософське підґрунтя фашистських ідеологій знайшов вираз у працях Шопенгауера, Ніцше, Бергсона, Сореля. Їхні ідеї про пріоритет волі над розумом, про героїзм як вищу цінність, про національну велич як самоціль були інтерпретовані й трансформовані у фашистські доктрини. Наприклад, Сорель вважав політичну філософію різновидом «міфу», що здатен

⁴ Геббельс Й. Щоденники 1942–1943 / пер. англ. Л. Лохнер. New York : Doubleday, 1948. 586 с. URL: <https://archive.org/details/goebbelsdiaries100loch/page/n7/mode/2up>

мобілізувати маси, викликати фанатичну відданість і виправдати насильство як засіб досягнення національного відродження. Саме ця концепція отримала подальший розвиток у пропагандистській практиці італійських фашистів і німецьких націонал-соціалістів.

Нацизм і фашизм також спиралися на філософію «героїчного індивідуалізму», зокрема в інтерпретації Ф. Ніцше. Його ідея «надлюдини», що стоїть понад моральними нормами, була привабливою для тоталітарних лідерів, які претендували на винятковість і месійність. Проте сам Ніцше був критичним до націоналізму й антисемітизму, що ставить під сумнів використання його ідей у фашистській пропаганді⁵.

Важливим аспектом історіографічного дискурсу є аналіз ідеологічної штучності фашизму та нацизму. Як зауважують дослідники, на відміну від марксизму, який розвивався як філософська школа, фашистська ідеологія була радше еkleктичною сумішшю старих забобонів, націоналістичних гасел і популістських обіцянок⁶. Ці рухи не створювали логічно цілісної доктрини, а пристосовували риторику до запитів різних соціальних груп, часто суперечачи самі собі. Сам А. Гітлер стверджував, що «всі програми нічого не варті», а ключову роль відіграє «воля до влади»⁷.

Фашизм і нацизм також репрезентуються як реакція на кризу ліберального порядку, зокрема на невдачу парламентських демократій міжвоєнної Європи. В історіографії поширена думка, що ці режими стали відповіддю на занепад віри в раціональний політичний процес, на страх перед соціальними революціями та втрату культурної ідентичності. Фашизм обіцяв порядок, стабільність, національну єдність, але ціна цієї ілюзії виявилася катастрофічною.

⁵ Геббельс Й. Щоденники 1942–1943 / пер. англ. Л. Лохнер. New York : Doubleday, 1948. 586 с. URL: <https://archive.org/details/goebbelsdiaries100loch/page/n7/mode/2up>

⁶ Там само, с. 121.

⁷ Гітлер А. Mein Kampf. New York, 1939. С. 352–387. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.526617>

Окреме місце в сучасній науці займають порівняльні дослідження фашизму й нацизму. Зазначається, що попри спільні риси (антидемократизм, культ лідера, мілітаризм, антикомунізм), існують істотні відмінності між італійським та німецьким варіантами тоталітаризму. Нацизм базувався на расовій доктрині та прагненні до глобального «нового порядку», тоді як фашизм мав більш прагматичний, національно орієнтований характер. У цьому контексті дослідження ґрунтуються не лише на ідеологічних текстах (як-от «Майн Кампф»), а й на аналізі політичної практики, соціальних експериментів, систем репресій і механізмів індоктринації.

У науковій літературі набуває поширення дискурс про фашизм як варіант модерністського проекту. Відповідно до цієї точки зору, фашистські режими прагнули трансформувати суспільство на основі технократичного раціоналізму та мобілізації всіх ресурсів держави. Вони використовували сучасні технології, масову пропаганду, індустріалізацію для реалізації політичного контролю, що поєднувалося з ірраціональною ідеологією. Такий синтез створював ілюзію ефективності й легітимності, але водночас приховував насильницьку суть режимів.

Інший підхід трактує фашизм як «революційний ультранаціоналізм», що прагне національного відродження через «палаюче очищення». У цьому контексті нацизм розглядається як радикальна форма фашизму, доповнена расистською доктриною й геноцидною політикою. Порівняльний аналіз дозволяє виявити, що хоча обидва режими апелювали до образу сильної держави, порядок у Німеччині був значно більш централізованим і мілітаризованим, ніж в Італії, де тривалий час зберігалася певна автономія політичних і корпоративних інституцій.

Окремі автори звертають увагу на соціальну базу тоталітарних рухів. Дослідження показують, що фашизм і нацизм приваблювали передусім середній клас, зокрема дрібну буржуазію, яка втратила соціальні позиції внаслідок

інфляції, безробіття та нестабільності⁸. Також значною була підтримка з боку молоді, яка шукала сенсу та ідеалів у суспільстві, що переживало моральну й економічну кризу. Саме ця підтримка забезпечила фашистським рухам масовість, що врешті-решт сприяло їхньому приходу до влади демократичним шляхом.

Підсумовуючи, слід зазначити, що історіографічна картина дослідження фашизму й нацизму постійно ускладнюється і поглиблюється. Від акценту на політичній практиці та злочинах диктатур дослідники переходять до осмислення культурного, філософського, психологічного й соціологічного виміру цих режимів. Такий підхід дозволяє уникнути спрощень і стереотипів, а також розширює можливості для аналізу сучасних проявів авторитаризму й політичного радикалізму.

У науковій літературі активно досліджується, яким чином обидва режими формували нову культурну парадигму, що мала на меті не лише легітимацію режиму, але й перетворення всієї системи цінностей у відповідності до ідеологічних настанов. Фашизм і нацизм здійснювали глибоку трансформацію гуманітарної сфери: від школи до академії, від музеїв до кінотеатрів. Основним інструментом слугувала держава, яка керувала освітніми програмами, цензурувала мистецтво, обмежувала наукові свободи, а водночас культивувала образ героїчного минулого, звеличувала етнічну винятковість і створювала сакральний образ лідера як втілення національного духу.

Особливу увагу приділено дослідженню фашистського кінематографу, архітектури та масових свят, які виступали інструментами масової мобілізації й естетизації політики. В цьому контексті доречно згадати концепцію Вальтера Беньяміна про «естетизацію політики», яка чітко проявлялася в діяльності

⁸ Мойпер Е. А. Germany Puts the Clock Back. London : Cape, 1933. P. 153–155. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Germany_Puts_the_Clock_Back.html?id=Qe2bAAAAIAAJ&redir_esc=y

Йозефа Геббельса – міністра пропаганди Третього Рейху⁹. Пропагандистські фільми Лені Ріфеншталь, архітектурні проекти Альберта Шпеєра та ритуали з «кров'ю і ґрунтом» були не випадковими проявами, а системною реалізацією нової естетики влади, в якій краса була знаряддям підкорення та контролю. Ідеологія фашизму та нацизму ґрунтувалася на своєрідному відкиданні традиційного ліберального гуманізму.

У працях сучасних дослідників простежується, що обидві ідеології пропонували альтернативну мораль, побудовану на поняттях сили, вірності, дисципліни, жертвності. Ця мораль була вираженням колективістської філософії, в якій індивід втрачав самостійність і повинен був «розчинитися» в нації, расі, державі. Таке радикальне підпорядкування особистості колективу супроводжувалося не лише репресивними практиками, а й глибоким культурним переосмисленням природи людини. Варто також зазначити, що вітчизняна історіографія лише нещодавно почала активно долучатися до складних міждисциплінарних студій, які давно стали нормою на Заході.

Останні роки позначилися поживавленням українських досліджень на тему фашизму, зокрема в контексті вивчення ідеології радикальних рухів, порівняльного аналізу форм політичного насильства, ролі ідеологічної освіти, воєнного націоналізму та «військового патріотизму». Певну увагу привертають також студії, присвячені впливу фашизму на політичну думку в Східній Європі, а також аналіз неофашистських тенденцій у сучасному світі. Серед українських дослідників варто відзначити І. Гирича¹⁰, В. Маслія¹¹, Т. Водотикова¹², які

⁹ Геббельс Й. Щоденники 1942–1943 / пер. англ. Л. Лохнер. New York : Doubleday, 1948. С. 325–332. URL: <https://archive.org/details/goebbelsdiaries100loch/page/n7/mode/2up>

¹⁰ Гирич І. Ідеологія українського інтегрального націоналізму у світлі історико-філософського аналізу. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2017. С. 120.

¹¹ Маслій В. Радикальні ідеології XX століття: історичні виміри та сучасні виклики. Київ : Либідь, 2021. С. 98.

¹² Водотиков Т. Філософія війни: ідеологія, насильство, легітимація. Харків: Право, 2020. С. 76.

здійснюють глибокий аналіз історичних контекстів, філософських засад і трансформаційних механізмів тоталітарних ідеологій.

У контексті міждисциплінарного аналізу важливими залишаються також дослідження, що здійснюють порівняння нацистської Німеччини з іншими типами диктатур, зокрема з радянським сталінізмом, аргентинським перонізмом чи іспанським франкізмом.

Наприклад, у роботі Тімоті Снайдера¹³ простежується прагнення не лише систематизувати риси фашизму, але й окреслити їх в широкому контексті історії XX століття як відповідь на виклики модерності, індустріалізації, урбанізації та ідентифікаційної кризи. При цьому багато вчених вказують на хибність простого зіставлення фашизму з авторитаризмом, оскільки перший є не лише політичним режимом, а й ідеологічним і культурним проектом, що претендує на повне перетворення людини та суспільства.

Саме тому фашизм і нацизм досліджуються не лише як історичні явища, що завершилися 1945 року, а як політичні та культурні архетипи, що мають потенціал до відтворення в нових формах. У сучасному світі, де набирають силу радикальні рухи, популізм, ксенофобія та авторитарні тенденції, наукове осмислення фашизму й нацизму стає не лише інтелектуальним завданням, а й суспільною відповідальністю. Наявність таких досліджень є запорукою історичної пам'яті, інтелектуального імунітету та здатності суспільства розпізнавати і запобігати повторенню трагічних сценаріїв минулого.

Отже, дослідження фашизму й нацизму у світовій та вітчизняній історіографії пройшло складний і багатовимірний шлях: від опису політичної практики й злочинів режимів – до глибокого міждисциплінарного аналізу їхніх культурних, філософських, соціальних і психологічних основ. Ці ідеології

¹³ Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталінім: монографія / Тімоті Снайдер. – Київ: Грані-Т, 2011. 448 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Timothy_David_Snyder/Kryvavi_zemli_Yevropa_pomizh_Hitlerom_ta_Stalinym.pdf

постають не лише як відповідь на економічну чи політичну кризу міжвоєнного періоду, а як спроба створити нову систему цінностей, мораль, культуру й навіть тип людини. Їхня суть полягала в тотальній трансформації суспільства — через насильство, естетизацію політики, знецінення гуманістичних засад і підпорядкування особистості колективу.

Сучасна наука дедалі активніше визнає, що фашизм і нацизм не були ідеологічно цілісними конструкціями, а радше еклектичними відповідями на страхи, тривоги та втрати модерного суспільства. У цьому контексті особливе значення має критичне осмислення ролі філософських ідей, маніпулятивного використання культурних символів, формування нового типу масової свідомості. Тоталітарна влада не лише репресувала, але й активно конструювала – міф, естетику, пам'ять, історію, образ ворога і майбутнього.

Важливим досягненням сучасної історіографії є також спроба подолати спрощене ототожнення фашизму з будь-якою формою авторитаризму. Натомість фашизм і нацизм постають як специфічні політичні, ідеологічні й культурні проекти, що прагнули «антиліберальної модерності» – тобто радикального оновлення світу, відкинувши його гуманістичні підвалини. У цьому сенсі ці ідеології – не просто прояв минулого, а попередження на майбутнє.

На тлі зростання неофашистських тенденцій у світі, звернення до історіографії фашизму й нацизму набуває не лише академічного, а й практичного значення. Аналіз природи тоталітаризму, його привабливості для окремих соціальних груп, механізмів культурного та психологічного впливу дозволяє краще зрозуміти природу політичного зла та створити інтелектуальні й громадянські запобіжники його відродження. Саме тому поглиблене, міждисциплінарне вивчення фашизму й нацизму залишається важливою умовою не тільки для осмислення трагічного досвіду XX століття, а й для збереження демократичних цінностей у XXI столітті.

1.2. Джерельна база

Аналіз джерельної бази, на якій побудовано дослідження фашизму та нацизму, свідчить про її різноплановість, історичну глибину та філософську насиченість. У роботі автор вдало поєднує джерела різного типу – як науково-теоретичні, так і документальні, що дозволяє не лише реконструювати еволюцію тоталітарних режимів Італії та Німеччини у міжвоєнний період, а й зрозуміти ідеологічну, соціальну та культурну основу, на якій ґрунтувалися ці режими. В центрі уваги опиняються як класичні твори ключових ідеологів та лідерів фашизму й нацизму, так і пізніші аналітичні праці, що дозволяють осмислити ці явища в широкому історико-філософському контексті.

Одним з базових джерел аналізу нацистської ідеології виступає книга Адольфа Гітлера *Mein Kampf*¹⁴, яка слугує своєрідною програмовою декларацією націонал-соціалістичного руху. Цей текст розглядається не лише як ідеологічний маніфест, але й як інструмент пропаганди, що використовувався для мобілізації масової підтримки та формування образу ворога. Його положення детально коментуються з погляду їхньої реалізації у політичній практиці Третього рейху. Цінність цього джерела полягає в можливості простежити, як початково розмиті, емоційно забарвлені гасла згодом трансформувалися в репресивну політичну доктрину.

Для аналізу особливостей політичної риторики нацизму автор звертається до праці Конрада Гайдена *Der Fuehrer*¹⁵, яка містить численні приклади маніпулятивного використання міфів, страху та упереджень у політичному дискурсі. Гайден, як один з перших біографів А. Гітлера, намагається викрити внутрішню логіку пропаганди і доводить, що націонал-соціалістичний дискурс

¹⁴ Гітлер А. *Mein Kampf*. New York, 1939. С. 425. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.526617>

¹⁵ Гайден К. *Der Fuehrer: Hitler's Rise to Power*. Boston : Houghton Mifflin, 1944. 808 p. URL: <https://archive.org/details/derfuehrerhitler00heid/page/n9/mode/2up>

значною мірою будувався на запереченні раціональності й апеляції до емоцій. Його дослідження є важливим джерелом для розуміння психологічної динаміки між лідером і масами.

Особливе місце в джерельній базі займає книга Едгара А. Моврера *Germany Puts the Clock Back*¹⁶, яка дає змогу осмислити ранні етапи становлення нацизму як політичного руху, зокрема у контексті використання соціалістичної риторики в поєднанні з націоналістичною демагогією. Моврер підкреслює суперечності між офіційною програмою партії та реальними політичними цілями лідерів Третього рейху. Його спостереження стосуються не лише німецької політики, а й ширшого європейського контексту міжвоєнного часу.

Для осмислення психологічного портрета лідерів тоталітарних режимів важливими є праці Нормана Тревор-Ропера, зокрема *The Last Days of Hitler*¹⁷. Тревор-Ропер аналізує не лише особистість А. Гітлера, а й поведінку його найближчого оточення у фінальні дні режиму. Автор наводить численні факти про фанатизм, одержимість, а також тотальне занурення в ідеологію, яке межувало з параною. Такі джерела мають вагоме значення для розуміння того, як особисті психічні риси диктаторів впливали на ідеологічну доктрину та її реалізацію.

Крім цього, у роботі використано переклади «Щоденників Й. Геббельса»¹⁸, які дозволяють простежити еволюцію думок одного з головних теоретиків нацизму щодо маніпуляції громадською думкою. Й. Геббельс, будучи надзвичайно проникливим спостерігачем масової психології, залишив багатий

¹⁶ Мойрер Е. А. *Germany Puts the Clock Back*. London : Cape, 1933. 325 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Germany_Puts_the_Clock_Back.html?id=Qe2bAAAAIAAJ&redir_esc=y

¹⁷ Тревор-Ропер Г. *Останні дні Гітлера*. New York : Macmillan Company, 1947. 56 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/3456-trevor-rovper-g-ostanni-dni-gitlera/>

¹⁸ Геббельс Й. *Щоденники 1942–1943* / пер. англ. Л. Лохнер. New York : Doubleday, 1948. 586 с. URL: <https://archive.org/details/goebbelsdiaries100loch/page/n7/mode/2up>

матеріал для аналізу механізмів пропаганди, формування культури страху та політичного міфу.

У контексті вивчення фашистської ідеології Італії важливою є праця *Mussolini in the Making* Гауденса Мегаро¹⁹, де аналізується трансформація Беніто Муссоліні з соціаліста націоналіста, а також особливості ідеологічного синкретизму, властивого італійському фашизму. У праці детально описано процес укладання фашистської доктрини та роль Альфредо Рокко як ідеолога національного синдикалізму, чия промова 1925 року стала знаковим кроком у легітимації фашизму як форми національного соціалізму²⁰.

Для виявлення історико-філософських коренів фашизму й нацизму автор послуговується роботами Освальда Шпенглера, насамперед його трактатами *Preussentum und Sozialismus*²¹, *The Decline of the West*²² і *The Hour of Decision*²³. Шпенглерівська концепція циклічності історії, занепаду цивілізації та культури диктатури як природної реакції на декаданс демократії стала важливою складовою в ідеологічному апараті нацизму. Його ідеї послуговували обґрунтуванням імперіалістичної політики, а концепція «культурних сфер» лягла в основу антидемократичного світогляду.

Аналогічно, філософія Артура Моелера ван ден Брюка, викладена в *Das Dritte Reich*²⁴, стала теоретичною базою для концептуалізації національного

¹⁹ Мегаро Г. Муссоліні в становленні (*Mussolini in the Making*). New York : J. Cape and H. Smith, 1938. 366 с. URL: <https://archive.org/details/dli.ministry.04546>

²⁰ Гайден К. *Der Fuehrer: Hitler's Rise to Power*. Boston : Houghton Mifflin, 1944. 808 p. URL: <https://archive.org/details/derfuehrerhitler00heid/page/n9/mode/2up>

²¹ Шпенглер О. Пруссизм і соціалізм = *Preussentum und Sozialismus*. München, 1920. 112 с. URL: <https://archive.org/details/preussentumundso00spenuoft>

²² Шпенглер О. Захід занепадає = *The Decline of the West* / пер. англ. К. Ф. Аткінсона. New York : Knopf, 1926–1928. 414 с. URL: https://books.google.com.ua/books/about/The_Decline_of_the_West.html?hl=hy&id=jYjYLoGSsQgC&redir_esc=y

²³ Шпенглер О. Година вирішень = *The Hour of Decision* / пер. англ. К. Ф. Аткінсона. New York : Knopf, 1934. 266 с. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.503389>

²⁴ Моелер ван ден Брюк А. Третій Рейх = *Das Dritte Reich*. Hamburg, 1923. 280 с. URL: <https://archive.org/details/germanysthirdemp0000moel/page/n5/mode/2up>

соціалізму як альтернативи марксизму і лібералізму. Авторитет цього твору серед німецьких націоналістичних кіл був настільки високий, що він був перевиданий за сприяння Й. Геббельса. Його ідея про «німецький соціалізм» як альтернативу класовій боротьбі – одна з ключових концепцій, що формували ідеологічну базу нацистського руху.

Істотний внесок у дослідження ідеологічних витоків фашизму й нацизму зробили філософи XIX століття – Шопенгауер і Ніцше. Шопенгауєрова концепція «волі» як сліпої й нерациональної сили життя²⁵ знаходить відображення у націоналістичному ірраціоналізмі, що став основою політичної філософії фашизму. Ніцшевська ідея «переоцінки цінностей» і культ «надлюдини» були інтерпретовані у фашистському дусі, хоча сам Ніцше був критиком як націоналізму, так і антисемітизму, що чітко видно з його творів²⁶.

Для аналізу соціально-філософської основи фашистської концепції міфу автор звертається до праці Жоржа Сореля *Reflections on Violence*²⁷. Його концепція соціального міфу як інструмента мобілізації мас знайшла практичне втілення у фашистській пропаганді. Сорель підкреслює, що головна функція міфу – не істинність, а здатність надихати і спонукати до дії, що добре узгоджується з антиінтелектуальною природою фашизму.

Важливо також, що у тексті розглянуто не лише ідеологічні джерела, а й філософські течії, які дали інтелектуальне підґрунтя для формування тоталітарного світогляду. Особливу увагу приділено ірраціоналізму як філософській традиції, що постала в Європі у XIX столітті, зокрема у творах

²⁵ Гітлер А. Mein Kampf. New York, 1939. 572 с. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.526617>.

²⁶ Ніцше Ф. По той бік добра і зла = Beyond Good and Evil. 258 с. URL: <https://archive.org/details/beyondgoodandevi00nietuoft>

²⁷ Сорель Ж. Роздуми про насильство = Réflexions sur la violence / пер. англ. Т. Е. Халма. New York : Huebsch, 1914. 322 с. URL: <https://archive.org/details/cu31924030088920>

Анрі Бергсона²⁸, який підважував претензії раціонального розуму на пізнання істини. Бергсонівська концепція «життєвої сили» була взята на озброєння фашистськими теоретиками для виправдання інтуїтивного, волюнтаристського бачення політичної дії.

Таким чином, джерельна база дослідження не обмежується хронологією чи географією, а охоплює широку палітру джерел, починаючи від програмових документів фашистських і нацистських партій, завершуючи глибокими філософськими трактатами, що слугували ідейною основою цих рухів. Її структура дозволяє не лише реконструювати етапи формування й розвитку тоталітарних режимів, а й здійснити глибоке осмислення причин і наслідків фашизму й нацизму як політичних та культурно-філософських явищ. Такий підхід дозволяє критично оцінити не тільки минуле, а й сучасні загрози, що виникають в умовах ідеологічної поляризації, популізму та відродження авторитарних тенденцій у світі.

Проведений аналіз джерельної бази засвідчує її ґрунтовну концептуальну побудову, міждисциплінарну насиченість і аналітичну глибину, що дозволяє всебічно осмислити феномен фашизму та нацизму як у їхньому історичному вияві, так і в ідеологічно-філософському вимірі. У роботі простежується продумане поєднання джерел різного типу – від автобіографічних та програмових текстів ідеологів, через мемуари, щоденники та документальні свідчення сучасників, до філософських трактатів і історико-політичних досліджень. Така структура дозволяє не лише зобразити цілісну картину становлення тоталітарних режимів у Німеччині та Італії, але й проникнути в глибини інтелектуальних і духовних джерел, з яких живилася ідеологія фашизму й нацизму.

²⁸ Бергсон А. Два джерела моралі і релігії = *Les deux sources de la morale et de la religion*. Paris, 1932; Бергсон А. Творча еволюція = *L'évolution créatrice*. 351 с. URL: <https://archive.org/details/lesdeuxsources>

Особливу увагу в дослідженні приділено ідеологічним першоджерелам, що репрезентують самовизначення фашистського та нацистського рухів зсередини. Водночас ці тексти не розглядаються як нейтральні свідчення, а піддаються критичному осмисленню з позицій філософської, історичної та політичної аналітики. Порівняльний аналіз джерел дозволяє виявити суперечності між декларованими гаслами і реальними політичними практиками, а також простежити трансформацію окремих ідей у контексті конкретних історичних обставин.

Важливо, що автор не обмежується аналізом політичної риторики чи практичної реалізації програмних засад, а заглиблюється у філософське підґрунтя тоталітарної ідеології. Осмислення ідей Шпенглера, Моелера ван ден Брюка, Сореля, Шопенгауера, Ніцше та Бергсона дозволяє показати, як ірраціоналізм, волюнтаризм, культурний песимізм і антидемократичний пафос стали ґрунтом для формування фашистської доктрини. Ці ідеї були спотворено адаптовані до потреб масової пропаганди та політичної мобілізації, що свідчить про глибокий розрив між філософськими концептами й їхньою ідеологічною інструменталізацією.

Загалом джерельна база дослідження відображає не лише історичну динаміку фашизму й нацизму, а й масштаби ідеологічного впливу цих течій на європейське інтелектуальне поле. Її критичне осмислення дозволяє побачити, що тоталітаризм виник не лише як політична реакція на кризи модерного суспільства, а як спроба дати нову культурну відповідь на виклики доби, використовуючи для цього арсенал міфів, емоцій і філософських узагальнень. Таким чином, аналіз джерел не тільки збагачує розуміння історичного минулого, а й відкриває перспективи для осмислення сучасних загроз, що постають на тлі новітніх форм радикалізму, популізму та авторитаризму.

1.3. Методологія та методи дослідження

Дослідження фашизму та нацизму як складних і багатовимірних історичних феноменів вимагає ретельної методологічної обґрунтованості та застосування комплексу наукових методів. Методологічна основа даної роботи ґрунтується на сучасних підходах до вивчення тоталітаризму, враховує міждисциплінарний характер проблеми та спрямована на досягнення поставлених цілей – порівняльного аналізу режимів Б. Муссоліні та А. Гітлера в історіографічному, джерелознавчому та методологічному контекстах.

Теоретико-методологічні підходи:

Історичний підхід є базовим для дослідження. Він дозволяє простежити генезис, еволюцію та крах фашистського та нацистського режимів у хронологічній послідовності (1919–1945 рр.), виявити внутрішню логіку їх розвитку, причинно-наслідкові зв'язки між політичними, соціальними, економічними та ідеологічними факторами. Цей підхід є основою для реконструкції історичного контексту міжвоєнної Європи, що зумовив появу та утвердження тоталітарних режимів.

Порівняльно-історичний підхід. Виступає центральним у даній роботі, що впливає з самої суті теми. Він спрямований на виявлення спільних рис та суттєвих відмінностей між італійським фашизмом і німецьким нацизмом у сферах ідеології, політичної практики, соціальної політики, механізмів влади та впливу на суспільство. Порівняння дозволяє вийти за рамки окремих національних випадків і зрозуміти феномен європейського тоталітаризму в цілому.

Системний (інтегральний) підхід. Необхідний для комплексного аналізу тоталітарних режимів як цілісних систем, що функціонували за власною логікою. Він передбачає вивчення взаємозв'язків між різними елементами системи (партія, державний апарат, репресивні органи, пропаганда, ідеологія,

соціальна база) та їх взаємодію з зовнішнім середовищем (міжнародна політика, інші держави). Цей підхід допомагає зрозуміти механізми функціонування та стабільності режимів.

Ціннісний підхід. Важливий для оцінки досліджуваних явищ крізь призму загальнолюдських цінностей (права людини, свобода, гідність, демократія, мир). Він дозволяє дати наукове оціночне судження про тотальний терор, війну, геноцид, порушення прав людини як невід'ємні риси нацизму та фашизму, підтверджуючи їх антигуманну сутність.

Історія повсякденності (мікроісторія). Застосовується для аналізу впливу тоталітарних режимів на масову свідомість, повсякденне життя різних соціальних груп, механізмів адаптації, конформізму чи опору. Цей підхід доповнює макрополітичний аналіз, дозволяючи зрозуміти, як ідеологія та політика реалізовувалися на рівні окремої людини чи громади.

Робота ґрунтується на фундаментальних принципах історичної науки.

Принцип об'єктивності. Передбачає критичний аналіз усіх доступних джерел (включаючи ідеологічні тексти, документи режимів, мемуари, праці сучасників та істориків), виявлення різних точок зору, прагнення до максимально неупередженого відтворення історичної дійсності та виявлення об'єктивних закономірностей розвитку тоталітарних режимів.

Принцип історизму. Вимагає розгляду фашизму та нацизму в конкретному історичному контексті міжвоєнної Європи, з урахуванням наслідків Першої світової війни, економічних криз, соціальних напружень, слабкості демократичних інститутів. Аналіз ведеться в діахронному розрізі – від передумов виникнення до логічного завершення.

Принцип детермінізму. Спирається на пошук причин та передумов виникнення та утвердження фашизму і нацизму, аналіз умов, що зробили можливим їх прихід до влади та масову підтримку, а також факторів, що призвели до їх краху.

Принцип соціального підходу. Враховує інтереси та роль різних соціальних груп (середній клас, дрібна буржуазія, молодь, робітництво, еліти) у становленні та функціонуванні режимів, аналізує соціальну базу їх підтримки та механізми мобілізації.

Принцип альтернативності. Дозволяє розглядати історичний процес як нелінійний, що передбачав можливість інших сценаріїв розвитку подій у Німеччині та Італії, усвідомлюючи, що перемога тоталітарних сил не була неминучою.

Для реалізації поставлених завдань у роботі застосовується комплекс загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів.

Загальнонаукові методи.

Аналіз. Розчленування складних явищ фашизму та нацизму (ідеологія, структура влади, пропаганда, репресивний апарат, соціальна політика) на складові елементи для їх глибшого вивчення.

Синтез. Об'єднання результатів аналізу окремих аспектів режимів для формування цілісної картини кожного з них та їх порівняльної характеристики.

Індукція. Рух від аналізу конкретних фактів, подій, документів, дослідження окремих аспектів (напр., ідеологічних джерел, соціальних експериментів) до формулювання узагальнюючих висновків про природу та специфіку фашизму і нацизму.

Дедукція. Застосування загальних теоретичних концепцій (тоталітаризм, революційний ультра націоналізм – Р. Гриффін) до аналізу конкретно-історичних явищ в Італії та Німеччині.

Узагальнення. Формулювання висновків про спільні риси, відмінності та закономірності розвитку обох режимів на основі проведеного аналізу.

Спеціально-історичні методи.

Порівняльно-історичний метод. Основний метод роботи. Використовується для системного зіставлення ідеологічних засад, політичних

інститутів, механізмів влади, соціальної політики, пропагандистських практик, зовнішньополітичних доктрин фашистської Італії та нацистської Німеччини з метою виявлення типових рис європейського тоталітаризму та національної специфіки.

Історико-генетичний метод. Застосовується для відстеження походження та еволюції ідеологічних концепцій (напр., вплив філософії ірраціоналізму, націоналізму, соціал-дарвінізму), становлення партійних структур, трансформації політичних режимів від моментів зародження до їх повного оформлення та краху.

Типологічний метод. Використовується для виокремлення та характеристики основних «ідеальних типів» (за М. Вебером) в межах досліджуваних режимів: тип диктатора, тип партійного функціонера, тип « нової людини », тип пропагандистського повідомлення, тип репресивного інституту. Це дозволяє структурувати різноманітний матеріал.

Історико-системний метод. Застосовується для аналізу тоталітарних режимів як цілісних систем, виявлення взаємозв'язків між їх елементами (партія-державна, ідеологія-пропаганда, терор-контроль) та логіки функціонування системи в цілому.

Синхронічний метод. Використовується для аналізу стану та взаємозв'язків різних аспектів режимів (політичних, соціальних, ідеологічних) на певних ключових етапах їх існування (наприклад, період утвердження влади, період максимальної мобілізації суспільства навколо воєнних цілей).

Міждисциплінарні методи.

Історіографічний аналіз. Критичний аналіз основних напрямів, шкіл, концепцій та індивідуальних праць у галузі дослідження фашизму та нацизму. Дозволяє зрозуміти еволюцію наукових підходів, визначити дискусійні питання, оцінити внесок ключових дослідників (Г. Арендт, Р. Гриффін, Е. Нольте та ін.) та обґрунтувати власну позицію.

Джерелознавчий аналіз. Критичне вивчення, зіставлення та інтерпретація різних типів джерел: програмні документи партій («Майн Кампф», фашистські маніфести), офіційні державні документи, промови лідерів, преса, пропагандистські матеріали, мемуари, щоденники (Геббельса), філософські твори, що впливали на ідеологію, праці сучасників-спостерігачів (К. Гайден, Е. Моурер), документи опозиції. Метод включає зовнішню та внутрішню критику джерела.

Дискурс-аналіз. Використовується для аналізу мови та риторики фашистської та нацистської пропаганди, виявлення ключових понять, міфологем, стереотипів, механізмів маніпуляції масовою свідомістю, конструювання образу ворога («жовто-більшовицька загроза», «єврейсько-більшовицька змова», «життєвий простір»).

Елементи культурологічного аналізу. Вивчення символіки, ритуалів, свят, мистецтва, кіно тоталітарних режимів як інструментів консолідації суспільства навколо ідеології та лідера, формування нової ідентичності.

Поєднання підходів, принципів та методів забезпечує комплексність і глибину дослідження. Історичний підхід у поєднанні з принципами історизму та детермінізму задає хронологічні та причинно-наслідкові рамки. Порівняльно-історичний метод, підкріплений системним підходом і типологізацією, є ключем до виявлення спільності та відмінності режимів. Історіографічний та джерелознавчий аналізи, що базуються на принципах об'єктивності та критичності, забезпечують наукову обґрунтованість висновків. Залучення міждисциплінарних методів (дискурс-аналіз, культурологія, історія повсякденності) дозволяє розкрити феномен тоталітаризму в його повній багатогранності – від макрополітики до мікрорівня індивідуального досвіду та маніпуляції свідомістю. Ціннісний підхід та принцип соціального аналізу додають вимір оцінки та розуміння соціальної динаміки. Таке багаторівневе методологічне забезпечення дозволяє досягти мети роботи – комплексного

порівняльного дослідження фашизму та нацизму, ґрунтованого на критичному осмисленні історіографії, джерел та сучасних наукових методів.

У підсумку варто наголосити, що проведене дослідження фашизму та нацизму як форм європейського тоталітаризму першої половини ХХ століття продемонструвало важливість багаторівневого, методологічно виваженого підходу до аналізу цих складних історичних явищ. Застосування поєднання загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів дозволило не лише реконструювати історичну динаміку становлення, функціонування та занепаду режимів Б. Муссоліні та А. Гітлера, але й осмислити їх у порівняльній перспективі, виокремлюючи як спільні риси, так і унікальні національні особливості.

Історичний, порівняльно-історичний та системний підходи забезпечили глибину аналізу генези, структурної організації та політичної практики тоталітарних режимів. Теоретико-методологічна база, що спиралася на принципи об'єктивності, історизму, соціального підходу та альтернативності, дала змогу уникнути схематизації та ідеологічної упередженості. Методологічний арсенал був доповнений ціннісним підходом, який дозволив оцінити антигуманну сутність фашизму та нацизму, зокрема через призму масових порушень прав людини, терору, геноциду та агресивної воєнної політики.

Аналітичну глибину дослідженню надали дискурс-аналіз, елементи історії повсякденності та культурологічного аналізу, які дали змогу зрозуміти, яким чином тоталітарна ідеологія проникала у масову свідомість, трансформуючи повсякденне життя, уявлення та поведінку громадян. Джерелознавчий та історіографічний аналізи забезпечили критичне ставлення до джерел та інтерпретацій, відкривши простір для формулювання власної наукової позиції в межах сучасного дискурсу про природу європейських тоталітаризмів.

Таким чином, досягнута мета дослідження – здійснення комплексного, порівняльного аналізу фашистського та нацистського режимів – на основі науково обґрунтованої методології. Отримані результати засвідчують, що італійський фашизм і німецький нацизм були історично обумовленими, але водночас ідеологічно та політично автономними формами тоталітаризму. Їхнє вивчення є необхідним не лише для розуміння минулого, а й як пересторога для сучасного світу, де загроза авторитаризму, маніпуляцій масовою свідомістю та політичного насильства залишається актуальною.

Висновки до першого розділу

Проведений аналіз наукових підходів, джерельних матеріалів та методологічних засад дозволяє зробити висновок про виняткову складність і багатовимірність феноменів фашизму та нацизму як тоталітарних ідеологій та політичних систем. Сучасна історична наука демонструє значний поступ у вивченні цих явищ: від перших післявоєнних праць, що намагалися пояснити природу злочинів і масштаби політичного терору, до міждисциплінарних досліджень, які враховують філософські, культурні, соціальні та психологічні чинники. Ідеології фашизму й нацизму поступово перестають трактуватися як суто політичні доктрини, натомість розглядаються як масштабні культурно-цивілізаційні проєкти, спрямовані на радикальне перетворення суспільства, людини та її цінностей.

У сучасній історіографії сформувався широкий спектр наукових інтерпретацій – від концепції тоталітаризму до ідей «революційного ультранационалізму» та спроб осмислення фашистських рухів крізь призму модернізаційних криз початку XX століття. Дедалі більшого значення набуває вивчення інтелектуальних витоків фашизму та нацизму, зокрема впливу філософського ірраціоналізму, волюнтаризму, культурного песимізму, ідей про

занепад цивілізації, кризи демократії та руйнування традиційних ідентичностей. Особливо важливо, що низка філософських ідей XIX – початку XX століття, які розглядалися як аналітичні або культурні інтуїції, була штучно адаптована для створення політичних міфів, які пізніше стали основою масової пропаганди та інструментом мобілізації.

Залучення різноманітних джерел – від програмових текстів та офіційних документів до мемуарів, щоденників, творчої спадщини філософів і праць сучасників – демонструє масштабність і глибину інтелектуального та політичного середовища, у якому формувалися тоталітарні рухи. Важливою є критична інтерпретація ідеологічних текстів, що нерідко поєднували суперечливі тези, емоційну риторичку та маніпулятивні конструкції. Саме їх критичне осмислення дає змогу виявити механізми ідеологічної інструменталізації, логіку пропаганди, формування образу ворога й переосмислення філософських категорій у політичних цілях. Такий підхід показує, як тоталітарні системи використовували культурні й інтелектуальні ресурси для власної легітимації та контролю над суспільством.

Методологічна основа дослідження вирізняється комплексністю та міждисциплінарністю. Поєднання історичного, порівняльно-історичного, системного, культурологічного, дискурсивного та ціннісного аналізу забезпечує можливість розглядати фашизм і нацизм не лише як політичні утворення, а як багатогранні соціальні проєкти. Історичний підхід дозволяє виявити послідовність і логіку становлення режимів; системний — визначити їх внутрішню структуру та механізми функціонування; порівняльний — підкреслити як спільність, так і відмінності між італійським і німецьким варіантами тоталітаризму. Дискурс-аналіз відкриває можливості для дослідження риторички влади, символічних форм мобілізації, політичних міфів та механізмів впливу на масову свідомість. Елементи історії повсякденності та соціальної психології доповнюють загальну картину, демонструючи, як

ідеологія проникала у приватний простір та формувала моделі поведінки громадян.

Сукупність цих підходів дозволяє зробити висновок, що фашизм і нацизм були не випадковими політичними явищами, а проявом глибоких кризових процесів європейської цивілізації першої половини XX століття. Їх поява стала наслідком поєднання соціальних травм, політичних розчарувань, економічної нестабільності та кризи ліберальних інститутів, які втратили здатність відповідати на виклики часу. Тоталітарні ідеології запропонували суспільству спрощені, але психологічно привабливі моделі майбутнього, що ґрунтувалися на міфологізації минулого, романтизації насильства та героїзації влади. Саме тому їх вивчення є неможливим без аналізу культурних кодів, політичних міфів, ритуалів і масових образів, що стали фундаментом колективної мобілізації.

Загалом проведене дослідження підтверджує, що осмислення фашизму та нацизму потребує комплексного – історичного, філософського, культурологічного, соціологічного – підходу. Тільки такий багатовимірний аналіз дозволяє зрозуміти внутрішню природу цих режимів, особливості їхньої політичної практики, структуру влади та механізми формування масової підтримки. Одержані результати поглиблюють уявлення про тоталітаризм як феномен, допомагають виявити закономірності його виникнення та функціонування й створюють основу для подальшого дослідження соціально-політичних процесів у Європі першої половини XX століття. Розуміння цих явищ має не лише академічну, а й суспільну цінність, оскільки дозволяє своєчасно розпізнавати нові форми радикалізму, авторитаризму та політичної маніпуляції в сучасному світі.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ФАШИЗМУ ТА НАЦИЗМУ

2.1. Соціально-політичні передумови становлення фашизму в Італії та нацизму в Німеччині

Соціально-політичні передумови виникнення фашизму в Італії та нацизму в Німеччині слід розглядати як комплекс взаємопов'язаних кризових процесів, що охопили європейські суспільства на початку ХХ століття. Обидві ідеології виникли не як випадкові феномени, а як відповідь на глибоке руйнування політичної, економічної та соціальної тканини суспільств після Першої світової війни. Італія та Німеччина стали країнами, де наслідки війни та невирішені внутрішні суперечності проявилися особливо гостро, створюючи ґрунт для радикалізації мас і поширення авторитарних настанов. З огляду на це виникнення фашистського та нацистського режимів необхідно трактувати як результат дії структурних факторів і масових настроїв, що формували ідеологічні пошуки міжвоєнного часу.

В Італії політична нестабільність, дезорієнтація суспільства та економічна непевність посилювалися одразу після завершення війни. Держава, яка вступила у війну на боці Антанти з очікуванням на значні територіальні здобутки, зіткнулася з відчуттям «скривдженої перемоги». Невдоволення результатами Версальської системи стало одним із чинників, які підірвали легітимність ліберального уряду. Як підкреслює Е. Джентіле, колективна фрустрація, поєднана з післявоєнним економічним занепадом, зростанням безробіття та інфляцією, створила масовий запит на політичну силу, здатну забезпечити порядок і повернути країні її міжнародний статус²⁹.

²⁹ Gentile E. The Origins of Fascist Ideology, 1918–1925. New York: Enigma Books, 2006. 432 с. URL: <https://archive.org/details/originsoffascist0000gent>

У політичному вимірі Італія зіткнулася із загостренням протистояння між радикальними лівими та правими групами. 1919–1920 роки увійшли в історію як «червоне дворіччя», позначене масовими страйками, захопленням фабрик, а також активізацією соціалістичного руху, який значно розширив свою електоральну підтримку. За дослідженням М. Березін, страх середнього класу перед можливою революцією, подібною до більшовицької, підштовхував його до підтримки авторитарних рішень і насильницького придушення лівих³⁰. На цьому ґрунті фашистські загони (*squadristi*) набували популярності як сила, здатна силовими методами «відновити порядок» і забезпечити стабільність.

Водночас італійський фашизм формувався як реакція на кризу ліберальної держави, яка протягом десятиліть демонструвала нездатність здійснювати ефективне управління та стримувати соціальні конфлікти. На думку дослідника А. Лінца, слабкість італійської демократії полягала у фрагментованості партій, корупції та відсутності довіри між громадянами та політичною елітою³¹. Муссоліні зумів використати цю ситуацію, позиціонуючи свій рух як силу, здатну замінити ненадійні політичні інститути рішучим, харизматичним і нібито здатним до модернізації керівництвом. Образ сильної держави, що спирається на ідею відродження імперської величі Риму, став фундаментом фашистської мобілізації.

У Німеччині ситуація була ще складнішою. Поразка у війні, наслідки Версальського договору, репарації, демілітаризація та втрата територій спричинили глибоку політичну дестабілізацію та економічну кризу. Історик Р. Еванс підкреслює, що саме Версальський договір створив відчуття національного приниження, яке підривало легітимність Веймарської республіки

³⁰ Berezin M. *Making the Fascist Self: The Political Culture of Interwar Italy*. Ithaca: Cornell University Press, 1997. URL: <https://dokumen.pub/making-the-fascist-self-the-political-culture-of-interwar-italy-9781501722141.html>

³¹ Linz J. *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder: Lynne Rienner, 2000. P. 185–187. URL: <https://www.jstor.org/stable/25798538>

з моменту її заснування³². Економічні потрясіння – гіперінфляція 1923 року, крах банківської системи, рекордна безробіття 1930–1932 років – стали каталізатором радикалізації суспільства.

Нацистський рух на чолі з Адольфом Гітлером виявився здатним мобілізувати широкі соціальні групи, використовуючи страх перед майбутнім, реваншистські настрої та загальне невдоволення демократичними інститутами. Т. Мейсон зазначав, що економічна криза так сильно підірвала традиційні соціальні структури, що політичний спектр Німеччини різко поляризувався, а значна частина населення стала схильною підтримувати тоталітарні моделі управління³³. У цих умовах нацизм подавав себе як рух «національного відродження», здатний привести Німеччину до подолання приниження й повернення до статусу великої держави.

Ідеологічну специфіку становлення нацизму в Німеччині визначав синтез агресивного націоналізму, расової теорії та антисемітизму. Як наголошує Н. Гудрік-Кларк, нацистська ідеологія спиралася на міфологізовані уявлення про «арійську расу», яка нібито має історичну місію панування, та на концепцію внутрішніх і зовнішніх ворогів, серед яких ключовими визначалися євреї та комуністи³⁴. У цьому контексті расова ідеологія стала для А. Гітлера інструментом легітимації майбутньої експансії та встановлення тоталітарного контролю над суспільством.

³² Evans R. J. The Coming of the Third Reich. London: Penguin Books, 2003. 622 с. URL: https://books.google.ru/books?hl=ru&id=unXu2Ygk2AgC&source=gbs_navlinks_s

³³ Mason T. Nazism, Fascism and the Working Class. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. 361 с. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Nazism_Fascism_and_the_Working_Class.html?id=e0Rz1ciobugC&redir_esc=y

³⁴ Goodrick-Clarke N. Black Sun: Aryan Cults, Esoteric Nazism and the Politics of Identity. NY: New York University Press, 2002. 371 с. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Black_Sun.html?hl=ru&id=xaiaM77s6N4C&redir_esc=y

Німецькі промисловці, військові та консервативні еліти відіграли важливу роль у становленні нацистського режиму. В. Ширер зазначає, що до 1932–1933 років значна частина бізнесових кіл підтримувала нацистів як «менше зло» порівняно з лівими рухами, сподіваючись, що А. Гітлер зможе стабілізувати економіку та покласти край страйкам³⁵. Подібним чином частина представників старих аристократичних кіл та військового командування розглядали нацистів як інструмент боротьби з демократією, яку вони вважали згубною для Німеччини.

Водночас важливим чинником становлення як фашизму, так і нацизму були зміни у суспільній психології, що охопили широкі маси населення. Післявоєнна травма, відчуття втрати контролю над життям, страх перед майбутнім і потреба у відновленні національної гідності формували сприятливе середовище для ідеологій, що обіцяли порядок, силу та національне єднання. Дослідження Дж. Пейн підкреслює, що фашизм як політичний рух був тісно пов'язаний із масовими колективними емоціями, які перетворювали політичну мобілізацію на ритуал, а державу – на сакралізований символ³⁶.

У Німеччині нацистська пропаганда створювала образ єдиної «народної спільноти» (Volksgemeinschaft), очищеної від класових суперечностей та етнічної різноманітності. Використовуючи сучасні на той час технології масової комунікації, Геббельс будував модель «тотального політичного театру», у якому політичні збори, ритуали, масові марші та пропагандистські фільми виконували функцію формування колективної ідентичності. Як зазначає Й. Фест, саме

³⁵ Shirer W. The Rise and Fall of the Third Reich. New York: Simon & Schuster, 1960. 1273 с. URL: <https://archive.org/details/B-001-014-606>

³⁶ Payne S. A History of Fascism, 1914–1945. Madison: University of Wisconsin Press, 1995. 628 с. URL: https://books.google.com.ua/books/about/A_History_of_Fascism_1914_1945.html?hl=ru&id=x_MeR06xqXAC&redir_esc=y

синтез харизми Гітлера та ефективності пропагандистського апарату дозволив нацизму перетворитися на масовий рух, що охопив усі сфери життя³⁷.

В Італії фашистська держава Б. Муссоліні також активно використовувала символізм, ритуали та апеляції до історичного минулого. Ідея відродження Римської імперії, культ Дуче та мілітаризація молодіжних організацій були спрямовані на створення «нового італійця», повністю підпорядкованого державі та готового до самопожертви заради нації. Дослідження Р. Гордона підкреслює, що фашизм пропонував не лише політичну програму, а й проект культурної трансформації, спрямований на побудову тоталітарної ідентичності³⁸.

Спільним для обох режимів було прагнення зруйнувати демократичні механізми та створити авторитарну модель керування, що контролювала всі сфери життя. Вони використовували як насильство, так і інструменти політичної маніпуляції, формуючи модель держави, яка діяла під гаслами національного єднання, але на практиці спиралася на репресії та знищення опозиції. Д. Мохлер наголошує, що тоталітаризм у Німеччині та Італії не був одномоментним явищем, а формувався поступово, у міру зміцнення влади та посилення ідеологічного контролю³⁹.

Узагальнюючи, соціально-політичні передумови становлення фашизму та нацизму можна розглядати як сукупність кризових явищ, що охопили політичну систему, економіку та колективну свідомість європейських суспільств після Першої світової війни. Глибокі соціальні потрясіння, розчарування в демократії,

³⁷ Fest J. Hitler. New York : Harcourt Brace, 1973. 856 p. URL: https://archive.org/details/hitler00fest_wyx

³⁸ Gordon R. Fascist Italy and the Jews: Myth, Reality, and Memory. London: Palgrave Macmillan, 2004. pp 319-350. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/abs/italys-jews-from-emancipation-to-fascism/bibliography/1FB8FDC36EA824977C7A69C739E9C9EA>

³⁹ Mohler D. Der Faschismus in seiner Epoche. Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt, 2001. P. 296–317. URL: <https://www.degruyterbrill.com/document/doi/10.1515/9783111010991-016/pdf?licenseType=open-access&srsId=AfmBOorTD-rEGJVsP8lixMOe7Td7oyaTauUSOqqivLaaNTg-j9ixCJ0n>

страх перед соціалізмом, прагнення до відродження національної величі, економічна криза та масова психологічна дезорієнтація створили умови, в яких радикальні рухи набули популярності. Як фашизм у Італії, так і нацизм у Німеччині стали продуктами свого часу – ідеологіями, що пропонували прості рішення складних проблем, спираючись на популізм, насильство та маніпуляцію масовою свідомістю. Їхнє виникнення й утвердження слід розглядати не лише як політичну подію, але й як глибоку цивілізаційну кризу, що визначила історичний розвиток Європи у XX столітті.

Таким чином, соціально-політичні передумови становлення фашизму в Італії та нацизму в Німеччині охоплювали комплекс взаємопов'язаних кризових явищ: економічну дестабілізацію, політичну фрагментацію, міжнародну невизначеність, ревізійні прагнення, культурну тривогу, психологічну травму та крах довіри до демократичних інституцій. Виникнення та утвердження фашистських і нацистських режимів стало результатом не лише дій харизматичних лідерів, а й того, що значна частина суспільств була готова підтримати ідеології, які обіцяли прості рішення складних проблем, відновлення національної величі та «новий порядок» на основі насильства та диктатури.

Водночас важливо наголосити на тому, що становлення фашизму та нацизму було тісно пов'язане з кризою парламентських інститутів, які не змогли адаптуватися до умов масової політики XX століття. У міжвоєнний період традиційні ліберальні партії в Італії та Німеччині залишалися елітарними структурами, не здатними ефективно комунікувати зі зростаючими масами виборців, які вперше отримали політичне право голосу після воєнних реформ. В італійському випадку політичний спектр був надмірно фрагментованим, а систематичні урядові кризи підривали віру населення у спроможність парламенту ухвалювати рішучі та дієві рішення. У Німеччині Веймарська конституція, хоч і була однією з найдемократичніших у Європі, містила

механізми, які за умов кризи могли паралізувати роботу парламенту та сприяти зростанню ролі президента. Зокрема, стаття 48, яка дозволяла застосовувати надзвичайні повноваження, стала інструментом, що фактично легітимізував авторитарну еволюцію нацистського режиму.

Ще одним важливим елементом, який сприяв утвердженню радикальних рухів, було зростання впливу політичного насильства на суспільно-політичне життя. У Італії фашистські «сквадристи» діяли як напіввійськові загони, що використовували терор проти політичних опонентів, передусім соціалістів та комуністів, під прикриттям офіційної влади, яка толерувала насильство в обмін на політичну підтримку. Як зазначають сучасні дослідження, саме масовий характер політичного насильства створював ілюзію нібито «природного» переходу до авторитарного управління, тоді як у реальності відбувалася цілеспрямована руйнація демократичних інститутів. У Німеччині подібну функцію виконували загони штурмовиків (SA), які з початку 1920-х років використовували погрози, залякування та вуличні сутички як інструмент політичної боротьби, спрямований на демонстрацію сили та формування атмосфери постійної небезпеки.

Вирішальну роль у радикалізації суспільств відіграли також процеси модернізації, які набули особливої динаміки після Першої світової війни. Урбанізація, масова еміграція до міст, пришвидшення інформаційних потоків, зміна ролі жінки та трансформація сімейних структур призводили до того, що значна частина населення переживала кризу традиційних ідентичностей. У таких умовах фашизм і нацизм пропонували спрощені моделі світу, побудовані на міфологізованих образах сильної нації, «єдиного народу» та відновлення традиційного порядку.

Слід також підкреслити значення соціально-економічної поляризації, що супроводжувала міжвоєнну кризу. У Італії розрив між аграрним Півднем та індустріально розвинутим Північним регіоном поглиблював соціальну напругу,

яку фашисти вміло використовували у своїй пропаганді, апелюючи до потреб селянства та дрібних власників. У Німеччині радикалізація мас була посилена крахом середнього класу, який зазнав найбільших втрат унаслідок інфляції та економічних криз. Саме цей соціальний прошарок став однією з наймасовіших соціальних баз нацистського руху, оскільки бачив у ньому гаранта стабільності та «справедливого порядку».

Наростання екстремізму було також пов'язане з кризою інтелектуальних еліт, які не змогли запропонувати переконливі альтернативи тоталітарним ідеологіям. Частина європейських мислителів, зневірена у можливостях ліберальної демократії, схилилася до авторитарних моделей управління, розглядаючи їх як засіб подолання соціальної анархії та економічної нестабільності. Деякі з них — як, наприклад, Г. Фрайєр чи К. Шмітт — прямо обґрунтовували необхідність «сильної держави» та відмову від принципів парламентаризму. Хоча італійський та німецький досвід пізніше продемонстрував катастрофічність таких підходів, у 1920–1930-х роках вони були досить впливовими, формуючи інтелектуальне підґрунтя для поширення фашистських і нацистських ідей.

З огляду на наведені чинники можна стверджувати, що становлення фашизму та нацизму відбулося внаслідок комплексної взаємодії економічних, політичних та культурних криз, які розхитали основи європейського суспільства після Першої світової війни. Ці радикальні рухи змогли запропонувати суспільствам ілюзію швидкого вирішення проблем, використовуючи популізм, насильство та маніпуляції масовою свідомістю як ключові інструменти завоювання влади. Поява фашистського та нацистського режимів стала одним із найбільш трагічних наслідків загальноєвропейської кризи модерності, викриваючи вразливість демократичних систем перед обличчям масових страхів, соціальних потрясінь та ідеологічного радикалізму.

2.2. Ідеологічні засади та політичні практики режиму Беніто Муссоліні

Ідеологічні засади фашистського режиму Беніто Муссоліні формувалися в контексті глибокої соціальної фрагментації, політичної нестабільності та економічної кризи, яка охопила Італію в 1918–1922 рр. Суспільні розчарування, пов'язані з неповною реалізацією обіцянок союзників після Першої світової війни, «страйкове бієнніо» 1919–1920 рр. і зростання популярності соціалізму створили умови для формування руху, що претендував на «національне відродження» шляхом радикального політичного насильства. А. Грегор наголошує, що фашизм від початку прагнув не зберегти існуючий лад, а створити «нову політичну цивілізацію», де головним регулятором суспільного життя стає держава⁴⁰.

Націоналізм у фашистській інтерпретації був не лише політичним гаслом, а й світоглядним ядром руху. Він поєднував історичну міфологію, антикомунізм, антиіндивідуалізм і культ сили, підпорядковуючи всі аспекти життя державній волі та державним інтересам. За визначенням З. Стернгелла, фашизм прагнув здійснити радикальний розрив із ліберальною традицією, перетворивши націю на організм, вищий за мораль, право й особистість⁴¹. Муссоліні постійно апелював до ідеї історичної величі Риму, вважаючи, що тільки через дисципліну, мілітаризацію та колективну мобілізацію нація здатна повернути собі імперський статус. Саме тому фашистський режим підкреслював «волю до сили», використовуючи мову героїзму, жертвності та боротьби в політичних промовах, державних ритуалах і системі шкільного виховання.

⁴⁰ Gregor A. J. *The Ideology of Fascism: The Rationale of Totalitarianism*. New York: Free Press, 1969. P. 41–44. URL: <https://archive.org/details/ideologyoffascis0000greg>.

⁴¹ Sternhell Z. *The Birth of Fascist Ideology: From Cultural Rebellion to Political Revolution*. Princeton: Princeton University Press, 1994. P. 107–114.

Корпоративізм став однією з найпомітніших ознак фашистської доктрини, хоча в реальності він виконував радше функцію політичного контролю, а не економічної реформи. Пол Корнер вказує, що фашистська система корпорацій була формою підпорядкування всіх економічних акторів інтересам держави, а не інструментом примирення класів⁴². «Хартія праці» 1927 р. декларувала співпрацю між робітниками й підприємцями, однак фактично ліквідовувала незалежні профспілки, запроваджувала обов'язковий арбітраж і створювала вертикальну структуру, підконтрольну виключно партії. Корпоративізм став механізмом «управління лояльністю», що дозволив Муссоліні зміцнити авторитарний контроль над економікою та соціальною сферою.

Насильство відігравало фундаментальну роль у формуванні та збереженні фашистського режиму. Роберт Пакстон наголошує, що сквадристи були не «аномалією», а органічним ядром фашистського руху, який із самого початку ґрунтувався на культивуванні політичної агресії та фізичного усунення супротивників⁴³. Після «Маршу на Рим» і особливо після справи Маттеотті у 1924 р. Муссоліні остаточно легітимізував насильство як політичний інструмент. Державна безпека, каральні органи, цензура й судові переслідування стали системними елементами фашистської влади. «Закон про захист держави» 1926 р. закріпив повноваження Трибуналу з питань державної безпеки, що перетворився на центральний інструмент репресій.

Одним із найяскравіших аспектів фашистської політики став культ особи Муссоліні. Еміліо Джентіле характеризує його як «політичну релігію», що намагалася створити сакралізований образ лідера, наділеного харизмою

⁴² Corner P. *The Fascist Party and Popular Opinion in Mussolini's Italy*. Oxford: Oxford University Press, 2012. P. 79–86.

⁴³ Paxton R. O. *The Anatomy of Fascism*. New York: Alfred A. Knopf, 2004. P. 55–63. URL: <https://archive.org/details/anatomyoffascism00paxt>

історичного провидця⁴⁴. Масові ритуали, архітектурні композиції, паради, уніформа, молодіжні організації та система вшанування «мучеників фашизму» формували нову політичну емоційність, де раціональність поступалася естетиці величі й дисципліни. У школах образ Дуче подавався як взірець громадянських чеснот та ідеального чоловіка-громадянина. У мистецтві та кінематографії створювався образ «фашистської модерності», що протиставляла себе «занепадницькій» Європі.

Пропаганда та контроль над культурним простором стали важливими засобами стабілізації тоталітарного режиму. Міністерство народної культури (MinCulPop) контролювало зміст газет, журналів, театрів, кіностудій і видавництв. Як зазначає А. Де Гранд, фашистський режим прагнув виховати «нову людину», яка мала бути дисциплінованою, фізично міцною, політично відданою та готовою до служіння державі⁴⁵. Організації Opera Nazionale Balilla та Gioventù Italiana del Littorio охоплювали майже всю італійську молодь, виховуючи її в атмосфері культу сили, патріотизму, військової підготовки та ідеологічної одностайності. Через цей механізм фашизм прагнув закріпити свій вплив на покоління, яке мало стати носієм нової фашистської ідентичності.

У 1930-х роках фашистська політика стає дедалі агресивнішою та імперіалістичною. Розширення колоніальної присутності в Африці, зокрема вторгнення до Ефіопії, було не лише геополітичним проєктом, а й ідеологічним експериментом, спрямованим на виправдання мілітаризму та расової ієрархії. Р. Босворт підкреслює, що колоніальна політика Італії стала «школою расового мислення», що згодом призвело до ухвалення расових законів 1938 р.⁴⁶ Ці

⁴⁴ Gentile E. *The Sacralization of Politics in Fascist Italy*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996. P. 21–27.

⁴⁵ De Grand A. *Italian Fascism: Its Origins and Development*. 3rd ed. Lincoln: University of Nebraska Press, 2000. P. 112–118. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt1df4h4j>

⁴⁶ Bosworth R. J. B. *Mussolini's Italy: Life Under the Fascist Dictatorship, 1915–1945*. London: Penguin Books, 2005. P. 301–309. URL: <https://archive.org/details/mussolinisitalyl0000bosw>

закони забороняли змішані шлюби, дискримінували євреїв та африканців, обмежували їхні громадянські права та відтворювали у внутрішній політиці моделі расової сегрегації.

Фашистський зовнішньополітичний курс поступово зближував Італію з Німеччиною. Ідеологічна еволюція режиму – від націоналістичного авторитаризму до тоталітарного імперіалізму – значною мірою була прискорена контактом із нацистським режимом. Муссоліні прагнув утвердити Італію на рівні «великої європейської держави», і це сприяло перегляду зовнішньополітичної доктрини, посиленню мілітаризації, ревізіонізму та расової політики.

Таким чином, фашистський режим Беніто Муссоліні являв собою складну систему, що поєднувала ідеологічний радикалізм, мілітаризм, корпоративізм, культ лідера, політичне насильство та імперські амбіції. Його політична практика була спрямована на тотальну трансформацію суспільства через індоктринацію, репресії, централізацію влади та втручання в усі сфери життя. Фашизм в Італії постав як проект «нової цивілізації», який прагнув підпорядкувати особистість державі, сформувати нову національну ідентичність і легітимізувати імперську експансію під гаслами історичної місії.

Важливим виміром фашистської політичної практики стала політика щодо релігії та Католицької церкви, адже питання легітимації влади та контролю над суспільством потребувало чіткого узгодження з інституцією, що мала величезний авторитет в Італії. Латеранські угоди 1929 року стали одним із найбільш значущих дипломатичних актів фашистського режиму. Вони формально завершували багаторічну «римську проблему», визнавали Ватикан незалежною державою та гарантували Католицькій церкві широкий вплив на освіту, шлюбне право й моральні норми. Як зазначає Е. Джентіле, Латеранські угоди не були проявом ідеологічної близькості фашизму й католицизму – це був

прагматичний союз, покликаний зміцнити легітимність режиму та забезпечити суспільну стабільність⁴⁷. Ватикан отримав формальне визнання й гарантії впливу, натомість фашизм – масову підтримку італійських католиків, що значно знизило рівень потенційної опозиції.

Фашистська держава активно втручалася в демографічну політику, вважаючи її одним із ключових елементів національної могутності. Муссоліні стверджував, що сила держави визначається кількістю населення, і тому уряд розгорнув масштабні кампанії з підвищення народжуваності, пропагуючи багатодітність, укріплення «традиційної сім'ї» та роль жінки як матері. Заходи включали податкові пільги для багатодітних сімей, заохочення ранніх шлюбів, обмеження праці жінок у певних секторах та створення спеціальних інституцій для «фашистського виховання дітей». Як зазначає А. Де Гранд, цей підхід був частиною фашистського проекту формування «нової демографічної реальності» як основи майбутньої імперії⁴⁸. Утім, ця політика мала й репресивні аспекти: контролювалася сексуальна поведінка, заборонялися аборти (крім медичних показань), а жінки фактично виключалися з публічної політичної сфери, перетворюючись на символічних носіїв «біологічного відродження нації».

Економічна політика фашистського режиму теж була органічною частиною ідеологічного проекту. Вона прагнула одночасно продемонструвати «раціональність» фашистського управління, мобілізувати суспільство та забезпечити автономність італійської економіки через політику автаркії. «Битва за зерно» 1925 року мала на меті стимули з підвищення сільськогосподарського виробництва й забезпечення країни власним хлібом. Водночас «битва за ліру» (1926–1927) прагнула стабілізувати валюту штучним підвищенням її курсу, що мало створити образ сильної та стабільної економіки, хоча в реальності ця

⁴⁷ Gentile E. *The Sacralization of Politics in Fascist Italy*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996. P. 89–91.

⁴⁸ De Grand A. *Italian Fascism: Its Origins and Development*. 3rd ed. Lincoln: University of Nebraska Press, 2000. P. 134–139. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt1df4h4j>

політика погіршила умови для італійського експорту. Як зазначає Р. Босворт, фашистський економічний курс був поєднанням пропаганди, адміністративного тиску та неефективних державних інтервенцій, які часто суперечили реальним економічним потребам країни⁴⁹. Утім, ці заходи консолідували політичну владу, адже економіка дедалі більше потрапляла під контроль держави, створюючи систему залежності бізнес-еліт від уряду.

Одним із найпотужніших інструментів фашистського режиму була культура – не лише як сфера мистецтва, а як механізм формування національної ідентичності та масової лояльності. Муссоліні розумів значення «естетики політики», і тому фашизм активно використовував архітектуру, кінематограф, театр та літературу для конструювання образу сучасної, сильної, технологічно розвиненої держави. Архітектурні проекти в стилі «Novecento» або «неокласичного модернізму» символізували велич нової імперії. Кіноіндустрія, зосереджена навколо комплексу Cinecittà (заснованого в 1937 році), стала важливою платформою пропаганди. Візуальні образи «нового італійця» зображували його як мужнього, дисциплінованого, здорового та відданого державі. За висловом Джентіле, фашистська культура була «тотальною», бо прагнула регулювати не лише політичні переконання, а й емоції, уяву та стиль життя італійців⁵⁰.

Особливої уваги заслуговує фашистська молодіжна політика, яка мала довгострокову мету – виховати покоління, що сприйматиме фашизм як природний і незаперечний порядок. Організації на зразок Opera Nazionale Balilla, Avanguardisti та Gioventù Italiana del Littorio охоплювали дітей від шести до двадцяти одного року, забезпечуючи їх ідеологічним, фізичним та військово-

⁴⁹ Bosworth R. J. B. *Mussolini's Italy: Life Under the Fascist Dictatorship, 1915–1945*. London: Penguin Books, 2005. P. 212–218. URL: <https://archive.org/details/mussolinisitalyl0000bosw>

⁵⁰ Gentile E. *The Sacralization of Politics in Fascist Italy*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996. P. 47–52.

патріотичним вихованням. Молодь навчали дисципліні, колективізму, підпорядкуванню лідеру та вірі в історичну місію Італії. Важливим було й те, що молодіжні організації виконували виховну функцію поза школою – через табори, паради, спортивні змагання та ритуали. П. Корнер наголошує, що саме через молодь фашизм прагнув «укорінити себе в майбутньому» та сформувати покоління, для якого інші політичні моделі будуть чужими⁵¹.

Відносини режиму з інтелігенцією були складнішими. Частина митців та науковців активно підтримувала Муссоліні, сподіваючись на модернізацію Італії або з ідеологічних переконань. Інші – особливо ліберальні та соціалістичні інтелектуали – були змушені емігрувати або замовкнуті через цензуру та загрозу репресій. Фашистський режим створив потужну систему інтелектуального контролю: Академія Італії, Італійський інститут культури та інші установи діяли як механізми формування «правильних» інтерпретацій історії, літератури та мистецтва. Муссоліні прагнув створити інтелектуальний фундамент для фашизму, який мав продемонструвати, що це не тимчасовий політичний рух, а нова епоха італійської цивілізації. Утім, як показує Босворт, багато з цих проєктів залишилися декоративними або поверхневими, адже справжня інтелектуальна автономія була неможливою в умовах тоталітарного тиску⁵².

У зовнішній політиці Б. Муссоліні прагнув утвердити Італію як «велику силу», що здатна кинути виклик статус-кво у Європі та Середземномор'ї. Африканські колоніальні війни, інтервенція в Ефіопії, участь у громадянській війні в Іспанії на боці Франко, анексія Албанії – все це були спроби показати італійську мілітарну могутність. Імперіалістична експансія була частиною

⁵¹ Corner P. *The Fascist Party and Popular Opinion in Mussolini's Italy*. Oxford: Oxford University Press, 2012. P. 102–108.

⁵² Bosworth R. J. B. *Mussolini's Italy: Life Under the Fascist Dictatorship, 1915–1945*. London: Penguin Books, 2005. P. 265–273. URL: <https://archive.org/details/mussolinisitaly/0000bosw>

фашистського міфу про «простір життя», який мав забезпечити Італії ресурси та геополітичну вагу. Проте ця політика спричинила економічні перевантаження, міжнародну ізоляцію та критичну залежність від союзу з Німеччиною, що згодом і привело Італію до катастрофи Другої світової війни.

Усі ці елементи – культ держави, мілітаризований націоналізм, корпоративізм, культурна мобілізація, централізація влади, контроль над освітою, демографічна політика та імперіалізм – становили внутрішньо пов'язану систему, яка визначала політичну реальність фашистської Італії. Як підсумовує Р. Пакстон, фашизм був «динамічним рухом», що намагався охопити всі аспекти людського життя та перетворити італійське суспільство на дисципліновану, мілітаризовану та ідеологічно однорідну спільноту⁵³. Режим Б. Муссоліні став однією з найпослідовніших моделей тоталітарної політики міжвоєнної Європи, поєднавши репресії, пропаганду й мобілізацію в єдиний проект авторитарної модернізації.

Невід'ємною складовою фашистської системи було прагнення до тотального контролю над повсякденністю, що проявлялося у спробах регламентувати навіть приватні сфери життя громадян. Режим упроваджував стандартизовані моделі поведінки, стиль одягу, способи дозвілля, формуючи уявлення про «правильного» італійця, який мусив бути одночасно дисциплінованим, патріотичним і тілесно досконалим. Культура дозвілля перетворилася на один із інструментів політичної соціалізації: організація *Dopolavoro* («Після роботи») охопила мільйони робітників, пропонуючи їм спортивні, культурні та туристичні активності, що були покликані зміцнити відданість режиму. Замість вільного дозвілля формувалася контрольована модель соціальної взаємодії, де навіть відпочинок підпорядковувався державній ідеології та сприяв конструюванню колективної фашистської ідентичності.

⁵³ Paxton R. O. *The Anatomy of Fascism*. New York: Alfred A. Knopf, 2004. P. 81–88. URL: <https://archive.org/details/anatomyoffascism00paxt>

Фашистська політика намагалася створити нову систему соціальної стратифікації, в якій привілейоване становище мали не класові групи, а ті, хто демонстрував відданість режиму та брав участь у його мобілізаційних проектах. Це породжувало своєрідний «меритократичний» культ активізму, де політична лояльність була важливішою за компетентність. Так, багатьом представникам середнього класу, молодим ветеранам та партійним активістам відкривалися нові кар'єрні можливості, недоступні в попередній ліберальній системі. За висновками Е. Джентіле, фашизм створив «політичну аристократію», що базувалася не на соціальному статусі, а на ідеологічній корисності для держави. Такий підхід дозволяв Муссоліні інтегрувати активну частину суспільства в партійно-державний апарат, посилюючи його політичну стабільність.

Зміни торкнулися і системи правосуддя, яка втратила ознаки незалежності та була підпорядкована політичним завданням режиму. Судові процеси над опозиціонерами, антифашистськими інтелектуалами чи простими громадянами, звинуваченими у «антинаціональній діяльності», стали інструментом залякування й дисциплінування суспільства. Трибунал з питань державної безпеки перетворився на квазісудовий орган, що ухвалював вироки на основі політичної доцільності. Масштабність репресій в Італії не досягала рівня нацистської Німеччини чи сталінського СРСР, однак їх системність і спрямованість на придушення будь-яких проявів політичного плюралізму робили фашистський режим тоталітарним за своєю суттю. За оцінками Р. Пакстона, саме інституціоналізація політичного насильства та репресивних практик є вирішальною ознакою переходу фашизму від руху до режиму.

Наприкінці 1930-х рр. посилення тиску на ліберальні та соціально активні середовища супроводжувалося радикалізацією расової політики. Італійська версія расизму, хоч і відрізнялася історичними витоками від німецького нацизму, набула чітко окреслених форм після ухвалення «Маніфесту раси» (1938) та низки дискримінаційних актів проти євреїв. Ці заходи суперечили

попереднім заявам Муссоліні про «включальний» націоналізм, але політична логіка зближення з Гітлером змусила режим адаптуватися до расової доктрини союзника. За спостереженням М. Сарфатті, расові закони Італії мали не лише політичну, а й ідеологічну функцію: вони покликані були довести «революційність» фашизму, його прагнення сформувати «чисту» національну спільноту, позбавлену «чужих» елементів.

Зовнішня політика Італії в другій половині 1930-х рр. остаточно набула характеру авантюристичного імперіалізму. Муссоліні прагнув побудувати «нову Римську імперію», для чого потрібні були як ресурси, так і союзники. Відтак зближення з Німеччиною ставало не лише ідеологічним, а й стратегічним вибором, продиктованим економічною залежністю та міжнародною ізоляцією після ефіопської кампанії. Участь Італії в «Осі Рим–Берлін», підписання Антикомінтернівського пакту та вступ у Другу світову війну без достатньої військової підготовки стали кульмінацією політики, що прагнула більше символізувати силу, ніж реально її посилювати. Як зауважує Д. Райт, фашистський імперіалізм був радше «естетичною програмою», ніж послідовною стратегією, що стало однією з причин катастрофічної поразки Італії.

Водночас поразки у війні та поглиблення економічної кризи оголили структурні слабкості фашистської системи. Незважаючи на культ сильного лідера, режим виявився нездатним забезпечити реальну модернізацію економіки, технологічний прорив чи стійку міжнародну позицію. Центральна роль пропаганди, символів і ритуалів не могла компенсувати нестачу інституційної ефективності, корупцію, бюрократичний хаос і непродуманість зовнішньополітичних авантур. У 1943 р. падіння режиму стало результатом не лише військових поразок, а й поступового руйнування політичного консенсусу еліт, які більше не бачили в Муссоліні гаранта стабільності чи національних інтересів. Це підтвердило тезу Босворта про те, що фашистська держава була

«гігантом на глиняних ногах», чия міцність трималася переважно на страху, ритуалах і контролі над масами, а не на справжній інституційній ефективності.

У підсумку ідеологічні засади та політичні практики фашистського режиму Беніто Муссоліні створили модель тоталітарного суспільства, засновану на культах держави й лідера, насильстві, мілітаризмі, расовій політиці, корпоративізмі та культурній мобілізації. Ця система прагнула глибоко трансформувати італійську націю, перетворивши її на однорідний політичний організм, підпорядкований державній волі. Однак внутрішні суперечності, економічна неефективність і зовнішньополітичні авантюри виявили обмеженість фашистського проекту, що, попри амбіції історичної «революції», завершився крахом під тягарем власних ідеологічних і практичних помилок.

2.3. Ідеологічні засади та політичні практики режиму Адольфа Гітлера

Ідеологія націонал-соціалізму, сформована під керівництвом Адольфа Гітлера, постала як синтез расистських теорій, радикального антисемітизму, тоталітарної політичної доктрини й концепції «національної спільноти» (Volksgemeinschaft), що мала замінити класові, релігійні й соціальні поділи. Одним із ключових інтелектуальних джерел націонал-соціалістичного світогляду стала расова теорія Артура де Гобіно та її подальший розвиток Г'юстоном Стюартом Чемберленом, у працях якого стверджувалася «вищість арійської раси» та необхідність її біологічного захисту. Як підкреслює Ієн Кершоу, А. Гітлер узяв ці ідеї за основу свого бачення історії як «расової боротьби», де єдиним засобом порятунку німецької нації є усунення «расових ворогів» та завоювання життєвого простору на Сході⁵⁴.

⁵⁴ Kershaw I. Hitler: 1936–1945 Nemesis. New York: Penguin, 2000. P. 98–105. URL: <https://archive.org/details/hitler1936194500kers>

Антисемітизм у нацистській ідеології був не просто складовою частиною політичної програми, а її центральною віссю, що визначала логіку внутрішньої та зовнішньої політики. За висновком Сауля Фрідлендера, гітлерівський антисемітизм мав характер «спасенної місії», у межах якої знищення євреїв уявлялося як необхідна умова «очищення» Німеччини й Європи⁵⁵. Саме ця ідеологічна установка поступово трансформувалася у політичну практику держави, що завершилася Голокостом як системною програмою масового винищення.

Концепт *Führerprinzip* («принцип вождя») формував ядро нацистської політичної системи, утверджуючи абсолютну владу А. Гітлера, позбавлену інституційних обмежень. Йозеф Шумпетер у своїй політичній теорії характеризував нацистський режим як «плебісцитарну диктатуру», у якій народ позбавлений політичної суб'єктності, а відданість вождю замінює демократичні механізми⁵⁶. Історики, зокрема Річард Еванс, підкреслюють, що принцип вождизму забезпечив можливість поєднання бюрократичного управління з сильно персоналізованою владою, що унеможливлювало будь-який інституційний контроль⁵⁷.

У сфері внутрішньої політики нацистська держава вибудувала систему тотального контролю, спрямовану на мобілізацію суспільства та ліквідацію політичного плюралізму. Після 1933 року НСДАП стала єдиною дозволеною партією, а її структура охопила всі рівні суспільного життя. Політичні репресії, здійснювані гестапо та СС, стали інструментом усунення реальних і потенційних противників режиму. Дослідження Роберта Геллата демонструють,

⁵⁵ Friedlander H. *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995. P. 31–37. URL: <https://www.uncpress.org/book/9780807846758/the-origins-of-nazi-genocide/>

⁵⁶ Schumpeter J. A. *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper, 1942. P. 136–143.

⁵⁷ Evans R. J. *The Third Reich in Power, 1933–1939*. New York: Penguin, 2005. P. 72–79. URL: <https://archive.org/details/thirdreichinpowe0000evan>

що репресивний апарат нацистської держави не лише придушував опозицію, а й формував атмосферу постійного страху, де будь-яка форма незгоди розглядалася як загроза «національній спільноті»⁵⁸.

Ідеологія *Volksgemeinschaft* (народної спільноти) була спрямована на створення монолітного соціального корпусу, позбавленого класових суперечностей. Цей термін означав уявну «єдність» арійського народу, яка мала ґрунтуватися на расовій чистоті та політичній лояльності до режиму. Крістіан Лангенфельд зазначає, що концепт народної спільноти став інструментом не лише пропаганди, а й соціальної політики, включаючи контроль сім'ї, демографічну політику, виховання молоді та регулювання трудових відносин⁵⁹.

Важливим елементом ідеологічної системи нацизму була політика «очищення» суспільства через євгенічні практики. Прийнятий 1933 року Закон про запобігання народженню дітей із спадковими хворобами започаткував програму примусової стерилізації, яка торкнулася понад 350 тис. осіб. Подальша програма «Т4», спрямована на знищення людей з інвалідністю, стала першою масштабною акцією масових убивств у Третьому Рейху. Генрі Фрідлендер вказує, що саме технічний і кадровий досвід програми Т4 був пізніше використаний у таборах смерті⁶⁰.

У зовнішній політиці ідеологія *Lebensraum* («життєвого простору») стала обґрунтуванням агресивного експансіонізму. Цей концепт передбачав неминучість війни за освоєння територій Східної Європи, насамперед України, Польщі, Білорусі, балтійських країн, де, за нацистськими уявленнями, мали бути підкорені й частково знищені місцеві народи, а території

⁵⁸ Gellately R. *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany*. Oxford University Press, 2001. P. 44–53. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198205609.001.0001>

⁵⁹ Langenfeld C. *Volksgemeinschaft: Ideologie und Praxis*. Munich: Oldenbourg, 2010. P. 112–118.

⁶⁰ Friedlander H. *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995. P. 67–74. URL: <https://www.uncpress.org/book/9780807846759/the-origins-of-nazi-genocide/>

використовувалися для німецьких колоністів. Марк Мазовер зазначає, що для нацистів Східна Європа була «лабораторією расової політики», де ідеологія перетворювалася на практику геноциду й колоніального управління⁶¹.

Політичні практики режиму Гітлера поєднували тоталітарний контроль усередині країни, мобілізацію суспільства на основі расистської ідеології та агресивну зовнішню експансію. З погляду структури влади, нацистський режим поєднав харизматичне лідерство з розгалуженою бюрократією, що створило особливий тип політичної системи, у якій ініціатива часто походила «знизу» – від партійних структур і радикальних функціонерів, котрі прагнули реалізувати крайні ідеологічні настанови, намагаючись діяти «в дусі вождя». Цю модель Ієн Кершоу називає «рухом до фюрера», коли конкуренція між владними інститутами сприяла радикалізації політичного курсу⁶².

Отже, ідеологічні засади нацистського режиму були невіддільними від політичної практики. Вони забезпечували не лише легітимацію диктатури, а й створювали нормативний фундамент масових репресій, геноциду й агресивної війни. Ідейний комплекс расової вищості, антисемітизму, культу лідера, мілітаризму та експансіонізму став підґрунтям для реалізації політики, що привела Європу до наймасштабнішої гуманітарної катастрофи ХХ століття.

Ідеологія націонал-соціалізму, сформована та інституціоналізована в умовах диктатури Адольфа Гітлера, являла собою цілісну систему расових, політичних і соціальних доктрин, що визначали всі сфери державної політики та суспільного життя. Центральним елементом цієї ідеології була концепція расової нерівності, згідно з якою німці трактувалися як «арійський» або «нордичний» тип людини, що нібито мав природне право на домінування. Як підкреслює Ієн Кершоу, А. Гітлер не сприймав расову теорію лише як

⁶¹ Mazower M. Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe. New York: Penguin, 2008. P. 173–180.

⁶² Kershaw I. Hitler: 1889–1936 Hubris. New York: W. W. Norton, 1997. P. 65–71. URL: <https://archive.org/details/hitler1889199700kers>

інтелектуальну конструкцію, а розглядав її як основу світоглядного пояснення історії, де конфлікт між «вищими» та «нижчими» расами формує всі події людської цивілізації⁶³. Саме тому ідея расової боротьби стала не просто метафорою, а керівним принципом нацистської державної політики.

Антисемітизм у світогляді А. Гітлера набув радикального, квазірелігійного характеру. Сауль Фрідлендер підкреслює, що для А. Гітлера євреї були не лише політичним противником чи соціальною групою, а метафізичною «расою-ворогом», відповідальною за всі глобальні кризи – від марксизму до фінансового капіталу, від модернізації до занепаду європейської культури⁶⁴. Саме ця віра у «всесвітню єврейську змову» лежала в основі державної політики, що поступово еволюціонувала від дискримінаційного законодавства до програм масового винищення. Важливо, що антисемітизм не був периферійною частиною ідеології – він визначав логіку внутрішньої та зовнішньої політики. Після приходу до влади 1933 року нацисти запровадили Нюрнберзькі расові закони 1935 року, які юридично закріпили відокремлення євреїв від «арійської» спільноти. Річард Еванс зауважує, що ці закони стали першим кроком до радикальніших заходів, які завершилися Голокостом⁶⁵.

Принцип *Führerprinzip*, що визначав відносини між владою та народом, утверджував А. Гітлера як абсолютного, харизматичного лідера. Усі державні структури функціонували на засадах повної підлеглості фюреру, а будь-які інституційні обмеження вважалися шкідливими. У цьому сенсі нацистська держава була персоналістською диктатурою, де законодавча та виконавча влада були інтегровані в образ лідера. Йозеф Шумпетер наголошує, що в такій політичній моделі народ позбавлявся реального політичного вибору, а рішення

⁶³ Kershaw I. *Hitler: 1936–1945 Nemesis*. New York: Penguin, 2000. P. 98–109. URL: <https://archive.org/details/hitler1936194500kers>

⁶⁴ Friedländer S. *Nazi Germany and the Jews, Volume I: The Years of Persecution 1933–1939*. New York: HarperCollins, 1997. P. 33–42.

⁶⁵ Evans R. J. *The Third Reich in Power, 1933–1939*. New York: Penguin, 2005. P. 123–131. URL: <https://archive.org/details/thirdreichinpowe0000evan>

фюрера ставали єдиним джерелом легітимності⁶⁶. Ієн Кершоу додатково показує, що бюрократична система Третього Рейху діяла за принципом «руху до фюрера»: чиновники та партійні функціонери змагалися між собою у виявленні найрадикальнішої лояльності та ініціативи, що сприяло систематичній радикалізації політики⁶⁷.

Усередині країни режим А. Гітлера створив атмосферу тотального контролю, де основну роль відігравали структури гестапо, СС та СД. Репресивний апарат був спрямований не лише проти політичних опонентів, а й проти «небажаних» соціальних груп: ромів, осіб з інвалідністю, ЛГБТ, носіїв «асоціальної поведінки». Роберт Геллатлі доводить, що політичні репресії у Третьому Рейху були не лише результатом державного терору, а й продуктом соціальної інженерії, яка заохочувала громадян до співучасті в переслідуваннях та доносах⁶⁸.

Особливу роль у формуванні «нової німецької людини» відігравала ідеологія Volksgemeinschaft – «народної спільноти». Цей концепт передбачав створення монолітного суспільного організму, в якому індивідуальні інтереси повністю підпорядковувалися колективному благу. У межах цієї доктрини сімейна політика, виховання молоді, контроль над працею та дозвіллям, евгенічні заходи та демографічні програми були спрямовані на конструювання «расово здорової» спільноти. Німецька трудова служба, Гітлер'югенд, програма «Сила через радість» – усі вони були інструментами інтеграції громадян у тоталітарний проект. За спостереженням Крістіана Лангенфельда,

⁶⁶ Schumpeter J. A. Capitalism, Socialism and Democracy. New York: Harper, 1942. P. 140–143.

⁶⁷ Kershaw I. Hitler: 1889–1936 Hubris. New York: W. W. Norton, 1997. P. 69–76.

⁶⁸ Gellately R. Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany. Oxford University Press, 2001. P. 50–62. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198205609.001.0001>

Volksgemeinschaft була не лише пропагандистським гаслом, а механізмом реального перепрограмування соціальних відносин⁶⁹.

Ідеологія Lebensraum, спрямована на завоювання «життєвого простору» у Східній Європі, мала ключове значення для нацистської зовнішньої політики. Гітлер розглядав завоювання України, Польщі та загалом території тодішнього Радянського Союзу як «історичну місію» німецького народу. Ця доктрина була тісно пов'язана з расовою теорією, оскільки населення Сходу визначалося як «нижчі народи», призначені для колоніального поневолення або фізичного знищення. Марк Мазовер підкреслює, що Східна Європа стала для нацистів «лабораторією расового імперіалізму», де було випробувано всі основні механізми геноциду та етнічного очищення⁷⁰.

Евгенічні програми, а особливо акція «Т4», спрямована на знищення осіб із психічними та фізичними порушеннями, стали першим масштабним інструментом масових убивств у нацистській політиці. Генрі Фрідлендер переконливо доводить, що саме технології та персонал програми «Т4» пізніше були перенесені до таборів смерті – Белжець, Собібор, Треблінка⁷¹. Таким чином, спочатку внутрішні програми «очищення» стали фундаментом для практик геноциду в окупованих країнах.

Нацистський режим також послуговувався широкими можливостями пропаганди, яка прагнула створити «нову колективну свідомість». Йозеф Геббельс будував інформаційний апарат, заснований на емоційній мобілізації, маніпуляціях та культивуванні культу лідера. Оксфордський історик Девід Уелш відзначає, що пропаганда була не лише інструментом нав'язування влади,

⁶⁹ Langenfeld C. Volksgemeinschaft: Ideologie und Praxis. Munich: Oldenbourg, 2010. P. 115–122.

⁷⁰ Mazower M. Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe. New York: Penguin, 2008. P. 173–190.

⁷¹ Friedlander H. The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995. P. 67–84.

а й способом формування масової ідентичності, що робило суспільство активним компонентом тоталітарної політики⁷².

Таким чином, ідеологічна система нацизму являла собою складний комплекс расистських, націоналістичних, антидемократичних і експансіоністських доктрин, інтегрованих у практику державної політики. Усі аспекти режиму – від демографічних програм і репресій до військової агресії та Голокосту – були логічним продовженням світоглядних засад, сформульованих А. Гітлером і втілених у політичній структурі Третього Рейху. Саме цілісність і послідовність ідеології робить нацистський режим одним із найрадикальніших тоталітарних експериментів ХХ століття.

Істотною складовою функціонування нацистського режиму стали механізми соціальної мобілізації, спрямовані на перетворення суспільства на інструмент реалізації державної політики. Нацистська партія і пов'язані з нею організації контролювали ключові сфери повсякденного життя, перетворюючи громадян на учасників і водночас виконавців ідеологічного проєкту. Гітлер'югенд та Союз німецьких дівчат формували нове покоління підданих, вихованих у дусі фанатичної відданості фюреру, культу сили, расової чистоти та готовності до самопожертви заради «арійської спільноти». Як зауважує Ніколас Вахтель, молодіжна політика Третього Рейху була не лише виховним інструментом, а й важливим способом підготовки до мілітаризованої моделі суспільства, де війна розглядалася як природний і неминучий стан розвитку нації.

Суттєве значення для стабілізації режиму мали також економічні програми, які поєднували ідеологічні гасла з практичною потребою подолати наслідки Великої депресії. Офіційна риторика будувалася навколо ідеї

⁷² Welch D. Nazi Propaganda and the Volksgemeinschaft. Oxford University Press, 2002. P. 92–100.

самодостатності (Autarkie), яка передбачала скорочення залежності від зовнішніх ринків і підготовку економіки до довгострокової війни. Роботи Адама Туза переконливо демонструють, що економічна політика нацистської Німеччини була зорієнтована на мобілізацію промислового потенціалу, залучення приватного капіталу до реалізації військових програм, розбудову автотранспортної інфраструктури та масове переозброєння. Саме економіка воєнного часу стала тим середовищем, у якому ідеологія Lebensraum набула практичних форм – від підготовки армії до організації системи примусової праці на окупованих територіях.

Особливо показовим у цьому контексті був феномен масової експлуатації робочої сили народів Європи. З 1941 року система примусової праці стала одним із ключових елементів воєнної економіки: мільйони цивільних осіб були депортовані до Німеччини або змушені працювати на окупованих землях. Класичні дослідження Ульріха Герберта підкреслюють, що примусова праця була не лише економічною необхідністю, а й інструментом расової ієрархії, у якій «східні робітники» перебували на одному з найнижчих щаблів. Ідеологічна дискримінація в цьому разі перетворювалася на конкретні соціальні практики, що ставали частиною повсякденності мільйонів людей.

Не менш важливим аспектом політичної практики Третього Рейху була система концентраційних таборів, що виконувала подвійні функції: придушення опозиції та організацію масового терору. Після 1933 року табори, керовані СС, стали інструментом ізоляції «політично неблагонадійних», а з початком війни перетворилися на місця масового знищення та рабської праці. Дослідження Волфганга Зофськи відзначають, що саме табірна система найбільш виразно втілювала тоталітарний характер нацистського режиму, поєднуючи адміністративну дисципліну, ідеологічну доктрину й механізми фізичного знищення. Табори були мікромоделлю расової політики Третього Рейху, де

втілювалися всі ключові елементи нацистського світогляду – від дегуманізації до технічної організації геноциду.

Важливе місце у політичній практиці нацизму займала також адміністрація окупованих територій. Східна Європа стала простором реалізації найрадикальніших теорій расового порядку, що передбачали створення колоніального режиму з багаторівневою ієрархією. Загальний план «Ост», розроблений під керівництвом Гімmlера та Розенберга, містив амбіційні проекти повної демографічної перебудови регіону: масові депортації, германізацію частини населення, знищення інтелігенції та перетворення мільйонів «неарійців» на робочу силу. Роботи К. Буркхарда та Яна Гросса показують, що окупаційна політика Німеччини в Польщі, Україні та Білорусі мала виразний геноцидний характер і поєднувала політичний терор із систематичним нищенням культурного та соціального життя підкорених народів.

Особливе місце у нацистській ідеології займала війна як форма буття держави. Гітлер неодноразово наголошував, що лише в умовах воєнного протистояння нація здатна реалізувати свій расовий потенціал, позбутися «внутрішніх ворогів» та здобути простір для подальшого розвитку. Тому мілітаризм пронизував усі державні інституції – від освіти й молодіжних організацій до економіки та пропаганди. Як підкреслює Барбара Міллер Лейн, архітектура та міське планування Третього Рейху також були підпорядковані ідеї величчя й домінування, уособлюючи претензію Німеччини на історичне лідерство та «расову місію». Таким чином, ідеологія перетворювалася на матеріальний простір, що слугував символічним підтвердженням політичних амбіцій режиму.

Нацистський режим, попри декларативну «єдність», характеризувався складною та суперечливою внутрішньою структурою. Між міністерствами, партійним апаратом і структурами СС точилася постійна конкуренція за

ресурси та вплив. Ця «поліцентрична» модель влади, описана Мартіном Броскатом, створювала умови для постійної радикалізації політичного курсу, оскільки кожна група прагнула демонструвати максимальну лояльність і «рішучість» у виконанні ідеологічних завдань. У підсумку нацистська політична система функціонувала за логікою самопосилення: ідеологічна риторика, адміністративні практики та масова участь громадян формували замкнене коло тоталітарного радикалізму.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що політичні практики нацистського режиму являли собою цілісну систему, де ідеологія визначала структуру влади, соціальні інститути, економічну політику, зовнішню експансію та повсякденне життя. Націонал-соціалізм не був набором окремих ідей чи заходів – він функціонував як комплексний тоталітарний проєкт, спрямований на трансформацію суспільства відповідно до расистських і антидемократичних принципів. Саме тісний зв'язок між світоглядом і практикою, між ідеєю та дією зумовив той масштаб насильства, геноциду та руйнувань, які стали результатом панування нацизму в Європі.

Висновки до другого розділу

Фашизм в Італії та нацизм у Німеччині постали як результат глибоких соціальних, політичних і культурних трансформацій, що охопили Європу після Першої світової війни й стали відповіддю на системну кризу ліберальної демократії. Їхнє становлення відбувалося в умовах економічної дестабілізації, страху перед революційними рухами, розчарування у традиційних політичних елітах та поширення реваншистських настроїв. Занепад довіри до інституцій, масова психологічна фрустрація та відчуття національного приниження створили сприятливе середовище для появи авторитарних рухів, здатних

запропонувати прості та емоційно привабливі пояснення складних суспільних проблем.

Італійський фашизм формувався як спроба відновити державну силу шляхом підпорядкування суспільства централізованій владі, культивування культу лідера та нав'язування корпоративістської моделі управління. Він спирався на ідею нації як органічної єдності, де індивід втрачає автономність і стає елементом державного механізму. Муссолінійська модель політичної влади поєднувала насильство, мілітаризацію, пропаганду й контроль над усіма соціальними сферами, включно з освітою, культурою та сімейною політикою. Фашизм прагнув сформувати «нового італійця» – дисциплінованого, відданого державі, готового до самопожертви та участі в імперському проєкті. Корпоративізм, молодіжні організації, демографічні програми, імперіалістична риторика та державна інженерія ідентичності стали ключовими інструментами утвердження фашистської тотальності.

Нацизм, натомість, був значно радикальнішим у своїй ідеологічній структурі, оскільки ґрунтувався насамперед на расистських і антисемітських доктринах. Центральним принципом стала концепція «арійської раси», покликаної до панування, і міф про расову боротьбу як рушійну силу історії. Антисемітизм виконував у нацистській системі функцію всеохопної ідеологічної матриці, яка визначала внутрішню політику, соціальну інженерію та зовнішньополітичну експансію. Принцип абсолютної влади фюрера створював персоналістську модель державності, де політичні рішення ґрунтувалися не на інституційних механізмах, а на харизмі й волі лідера. Нацистська держава вибудувала розгалужений репресивний апарат, що забезпечував тотальний контроль над суспільством та ліквідацію всіх «небажаних» груп – політичних опонентів, етнічних меншин, людей з інвалідністю, ромів, євреїв та багатьох інших.

Важливою особливістю нацистського режиму стала системна реалізація євгенічних програм, які перетворили ідеї расової чистоти на інструмент масового насильства й геноциду. Програма «Т4», примусова стерилізація, депортації та створення таборів смерті були логічним продовженням расової доктрини, що перетворила внутрішню політику на механізм «очищення» суспільства. Зовнішньополітична концепція *Lebensraum* («життєвий простір») обґрунтовувала агресивні війни та колонізацію Східної Європи, де нацистська влада запроваджувала расову ієрархію, примусову працю та масові вбивства місцевого населення.

Попри спільні риси – тоталітарний характер, культ лідера, мілітаризм, використання репресій та пропаганди – ці два режими мали суттєво різні ідейні засади. Фашизм прагнув побудувати централізовану модерну державу з імперськими амбіціями, тоді як нацизм постав як глибоко расовий проект, що прагнув радикального перекроювання Європи й здійснення біологічної «революції». Фашистська політична практика тяжіла до авторитарної мобілізації та контролю, натомість нацизм вибудовував цілісну систему геноцидного насильства і глобальної експансії.

У ширшому контексті обидва рухи були симптомами масштабної цивілізаційної кризи, що охопила Європу в міжвоєнний період. Вони виявилися відповіддю на занепад традиційних форм політичної легітимації, страх перед соціальною анархією, відчуття історичної непевності та потребу в нових джерелах колективної ідентичності. Їхній успіх був зумовлений здатністю мобілізувати маси через емоційні образи величі, сили, відродження та колективної місії, а також умінням використовувати інструменти модерної пропаганди, політичного театру та масових ритуалів.

Таким чином, фашизм і нацизм стали різними версіями одного ширшого історичного феномена – тоталітарної реакції на кризу модерності. Вони поєднали насильство, харизматичне лідерство, ідеологічний фанатизм і

пропаганду в єдину систему, що прагнула повного підпорядкування суспільства та перетворення людини на знаряддя політичної волі. Їхнє існування, наслідки та поразка є важливим нагадуванням про небезпеки радикального націоналізму, руйнування демократичних інститутів і дегуманізації політичного дискурсу.

Комплексний аналіз ідеологічних засад та політичних практик фашистського режиму в Італії й нацистського режиму в Німеччині засвідчує, що їх поява була не випадковим історичним епізодом, а результатом глибоких структурних зрушень, які охопили європейські суспільства в міжвоєнний період. Обидва рухи сформувалися на ґрунті кризи ліберальної демократії, коли стара політична система втратила здатність ефективно реагувати на економічні потрясіння, соціальні конфлікти та трансформації масової свідомості. Ситуація тотальної нестабільності породила попит на сильну владу, швидкі рішення та нові моделі соціального порядку, на які претендували фашистські й нацистські рухи.

Італійський фашизм і німецький нацизм, попри спільні тоталітарні риси, виявили суттєві відмінності у своїх базових ідеологічних компонентах. Фашизм Муссоліні прагнув передусім до відновлення «сили держави», апелював до традиції римського імперіалізму та трактував суспільство як органічну цілісність, де кожен індивід мав своє визначене місце. Центральна роль держави визначалася через ідею корпоративізму, що на практиці перетворилася на інструмент усунення соціальних конфліктів шляхом їх бюрократичного «вбудовування» у вертикалі влади. Режим культивував культ сили, дисципліни та національного відродження, прагнув сформувати нового громадянина, цілковито підпорядкованого потребам державної політики.

Нацизм же вивів на перший план не державу як політичний інститут, а расу як основну категорію суспільної організації. Його ідеологія була побудована на радикалізованому соціал-дарвінізмі, що трактував історію як нескінченну боротьбу рас за виживання й панування. Антисемітизм у

нацистській системі не був лише елементом ідеологічного оформлення — він виконував функцію базового принципу, який пронизував політику, культуру, науку, освіту, медицину та військову стратегію. Нацизм збудував власний варіант тотальності, де кожен аспект державної діяльності був спрямований на реалізацію расової революції, що передбачала сегрегацію, переслідування і фізичне знищення цілих груп населення.

Політична практика обох режимів характеризувалася широким використанням репресій, мілітаризацією суспільства, встановленням жорсткого контролю над інформаційним простором та створенням всеохопної системи пропаганди. Однак ступінь радикалізації цих практик у нацистській Німеччині був значно вищим. Саме нацистська держава перетворила євгенічні теорії на масштабний інструмент насильства, що охопив примусову стерилізацію, ліквідаційні програми та геноцид. Зовнішня політика, заснована на концепції *Lebensraum*, легітимувала агресію та окупацію як нібито природне право «вищої раси» на розширення життєвого простору.

Порівняльний аналіз показує, що, хоча фашизм і нацизм мали спільні структурні риси тоталітарних систем — культ лідера, підпорядкування особистості колективові, руйнування демократичних механізмів і монополію на інформацію — вони репрезентували різні моделі політичного радикалізму. Фашизм був спрямований насамперед на модернізацію держави через авторитарні практики, тоді як нацизм здійснював програму глибокої біоідеологічної перебудови суспільства, що не мала аналогів у європейській історії за масштабом насильства та ідеологічної чистоти.

У ширшому історичному контексті обидва режими постали як реакція на кризу модерності — втрату віри в здатність ліберальних і демократичних інститутів забезпечити стабільність та соціальну інтеграцію. Фашизм і нацизм запропонували альтернативні, але вкрай небезпечні моделі суспільного розвитку, що апелювали до емоцій мас, колективної фрустрації, почуття

припинення та прагнення реваншу. Вони зуміли мобілізувати суспільство через ефектні ритуали, символічну політику, контрольовані образи ворога та обіцянку національного «воскресіння».

Отже, фашизм і нацизм слід розглядати як різні модифікації тоталітарної відповіді на кризу європейського суспільства міжвоєнної доби. Вони продемонстрували, як поєднання політичної демагогії, ідеологічної жорсткості та модерних технологій масової мобілізації може призвести до глибокої деградації соціальних інститутів, руйнування моральних норм і катастрофічних наслідків для людства. Досвід Італії та Німеччини є нагадуванням про необхідність захисту демократичних цінностей, прав людини та політичного плюралізму як фундаментальних умов стабільного суспільного розвитку.

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

ДВОХ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ

3.1. Концептуальні підходи до порівняння фашизму та нацизму

Порівняння фашистського режиму Беніто Муссоліні та нацистської диктатури Адольфа Гітлера формує окремий напрям у політичній та історичній науці, який досліджує не лише паралелі між двома тоталітарними системами, а й суттєві відмінності, що надають кожній з них унікальних рис. У центрі цієї проблематики – питання про те, чи можна розглядати фашизм і нацизм як два варіанти однієї ідеологічної моделі, чи перед нами два різні явища, об'єднані лише зовнішньою схожістю. Саме через це сучасна історіографія виробила кілька концептуальних методологій, які пропонують різні критерії порівняльного аналізу, серед яких найбільш поширеними є тоталітарна парадигма, теорії «генерального фашизму», соціально-історичні підходи, культурологічні інтерпретації політичної релігії та національні дослідницькі традиції.

У межах тоталітарного підходу важливими є праці Ганни Арендт, яка розглядає нацистську та радянську диктатури як унікальні форми політичного панування, котрі прагнули встановити повний контроль над життям суспільства⁷³. За Г. Арендт, тоталітаризм базується на масовому терорі, ідеологічному монополізмі, перетворенні індивіда на «атомізовану одиницю», що цілком залежить від держави. Застосовуючи її модель для порівняння фашизму й нацизму, дослідники підкреслюють, що хоча італійський фашизм

⁷³ Arendt H. The Origins of Totalitarianism. New York : Harcourt, 1980. 564 p. URL: <https://archive.org/details/hannah-arendt-the-origins-of-totalitarianism>

був авторитарним і репресивним, він не досяг того рівня тотальності контролю, що характеризував нацистський Третій Рейх. Карл Фрідріх і Збігнєв Бжезінський розширили цю парадигму, окресливши структурні ознаки тоталітарних режимів: монополію партії, централізований апарат силових органів, ідеологічний культ, контроль над економікою й комунікаціями⁷⁴. У їх типології нацизм відповідає тоталітарному зразку повною мірою, тоді як фашизм частково, що вже на рівні парадигми задає асиметричний характер порівняння.

Хуан Лінц, автор однієї з найґрунтовніших класифікацій політичних режимів, у своїх працях виокремлював тоталітаризм і авторитаризм як окремі типи державного устрою⁷⁵. Для нього нацизм – це класичний тоталітарний режим, фашизм же – проміжний варіант між авторитаризмом і тоталітаризмом. Це дозволяє Х. Лінцу застосовувати порівняльний підхід не як аналіз рівних систем, а як співставлення фашизму і нацизму за ступенем радикалізму, мобілізації та проникнення держави у приватне життя. Така модель демонструє, що попри спільні риси у сфері політичної організації, ідеологічної мобілізації та використання насильства, нацизм демонструє вищий рівень системності, що робить його більш тотальним, ніж італійський фашизм.

Паралельно з тоталітарним підходом у 1980–1990-х роках формується інтерпретація фашизму як загального ідейного явища. Науковці, серед яких провідною фігурою є Роджер Гріффін, намагаються визначити «фашистський мінімум» – ядро універсальних ознак фашизму. Гріффін пропонує трактувати фашизм як «палінгенетичний ультра націоналізм», тобто ідеологію

⁷⁴ Totalitarian Dictatorship and Autocracy / Carl J. Friedrich, Zbigniew K. Brzezinski. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1965. 346 p. URL: <https://archive.org/details/totalitariandict00frie>

⁷⁵ Linz J. Totalitarian and Authoritarian Regimes. Boulder: Lynne Rienner, 2000. P. 185–187. URL: <https://www.jstor.org/stable/25798538>

національного відродження, що має характер революційного руху⁷⁶. Порівняння фашизму і нацизму у цій перспективі переноситься з площини інституційного аналізу на вивчення міфів, символів та революційних очікувань. За Р. Гріффіном, нацизм є найбільш радикалізованою формою фашизму, позаяк поєднує ідею палінгенези з расовим міфом, який надає проекту тотального характеру. Цей підхід дозволяє розглядати фашизм і нацизм як частини одного ідейного спектра, де відмінності зводяться до ступеня расової радикалізації.

Культурологічний вимір порівняння представлений у працях Еміліо Джентіле, який розглядає фашистські рухи як форми «політичної релігії»⁷⁷. У цьому контексті фашизм і нацизм порівнюються не лише як державні режими, а як системи символів, ритуалів та культових практик, що створюють новий тип громадянської віри. Е. Джентіле підкреслює, що італійський фашизм значною мірою базувався на сакралізації держави та лідера, тоді як нацизм – на сакралізації раси. Отже, хоча структури ритуальної мобілізації у двох режимах подібні, їхній ідеологічний зміст суттєво відрізняється, що унеможливлює повне ототожнення цих феноменів.

У типологічній моделі Стенлі Пейна фашизм і нацизм розглядаються як два напрями однієї політичної традиції, але з чіткою фіксацією відмінностей у сфері ідеології, політичної практики та соціальної опори⁷⁸. С. Пейн пропонує широкий спектр критеріїв порівняння: від характеру партійної організації до місця армії, від економічної політики до ролі насильства. У межах його класифікації нацизм постає як максимально радикалізований варіант фашизму, який перетворив расову доктрину на основу своєї державної програми.

⁷⁶ Griffin R. The Nature of Fascism. Routledge, 1993. 276 p. URL: <https://archive.org/details/natureoffascism0000grif>

⁷⁷ Gentile E. Politics as Religion. Princeton: Princeton University Press, 2001. 196 p. URL: <https://dokumen.pub/politics-as-religion-9781400827213.html>

⁷⁸ Payne S. A History of Fascism, 1914–1945. University of Wisconsin Press, 1995. 628 p. URL: <https://www.scribd.com/doc/234364642/A-History-of-Fascism-1914-1945-pdf>

Роберт Пакстон, аналізуючи фашизм як політичний процес, формулює «динамічний» підхід, у межах якого порівняння фашизму й нацизму зосереджується на практиках їх розвитку⁷⁹. Р. Пакстон розглядає рухи та режими у п'яти фазах: від зародження до радикалізації. У такому ключі порівняння демонструє, що німецький нацизм пройшов усі ці етапи значно інтенсивніше, ніж італійський фашизм, досягнувши якісно іншого рівня радикалізму, що проявився у політиці геноциду та тотальної війни.

Інтелектуальні витоки фашизму й нацизму аналізує Зеєв Стернгелл, який трактує обидві ідеології як реакцію на кризу ліберальної модерності⁸⁰. У його підході фашизм і нацизм порівнюються через спільні антираціоналістичні, антидемократичні та антимарксистські ідеї, водночас наголошується, що нацистський расизм та антисемітизм створюють сутнісну межу, яка відділяє нацизм від інших варіантів фашизму.

Вагомий внесок у розуміння специфіки нацизму зробив Ієн Кершоу, який підкреслює унікальність нацистської диктатури через центральне місце расової доктрини в її структурі⁸¹. І. Кершоу доводить, що жодна інша фашистська система не створила настільки масштабної та цілісної політики геноциду, а тому порівняльний аналіз потребує обережності й врахування особливої природи нацизму.

Георгій Касьянов розглядає обидві ідеології як складові глобальної кризи політичної модерності, що вплинула на формування тоталітарних систем у

⁷⁹ Paxton R. *The Anatomy of Fascism*. New York: Knopf, 2004. 335 p. URL: [https://files.libcom.org/files/Robert%20O.%20PaxtonThe%20Anatomy%20of%20Fascism%20%20-Knopf%20\(2004\).pdf](https://files.libcom.org/files/Robert%20O.%20PaxtonThe%20Anatomy%20of%20Fascism%20%20-Knopf%20(2004).pdf)

⁸⁰ Sternhell Z. *The Birth of Fascist Ideology*. Princeton University Press, 1994. 360 p. URL: <https://archive.org/details/birthoffascistid0000ster>

⁸¹ Kershaw I. *Hitler: A Biography*. W.W. Norton, 2008. 1029 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Hitler.html?id=KFuxqau6bdUC&redir_esc=y

Східній Європі⁸². Сергій Плохій підкреслює важливість аналізу зовнішньополітичних стратегій фашистських режимів, їхнього впливу на українські території та трансформацію геополітичного простору Європи⁸³.

У сукупності ці підходи формують багаторівневу структуру порівняння фашизму й нацизму. Тоталітарні концепції дозволяють окреслити спільні риси у політичній організації та ідеологічній мобілізації. Теорії «генерального фашизму» демонструють наявність спільного ідейного ядра, але також фіксують специфічну роль расової доктрини в нацизмі. Культурологічні підходи виявляють різницю у механізмах політичної сакралізації. Соціально-історичні концепції аналізують соціальну базу, економічні моделі та політичні практики. Українська історіографія додає до цього аналізу регіональний вимір, зосереджений на впливі цих режимів на історію Східної Європи, зокрема України.

Таким чином, порівняння фашизму та нацизму у сучасній науці базується не на спробі звести два режими до одного типу, а на створенні комплексної моделі, що враховує їхні спільні структурні характеристики та глибокі ідеологічні відмінності. Такий підхід дозволяє не лише розширити розуміння цих політичних явищ, але й окреслити їх місце у глобальній історії XX століття.

⁸² Касьянов Г. В. Past Continuous : історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ : Laurus ; Антропос-Логос-Фільм, 2018. 415 с. URL: https://books.google.com/books/about/Past_continuous.html?id=SFSitQEACAAJ

⁸³ Плохій С. Брама Європи: Історія України. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 432 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Plokhii_Serhii/Brama_Yevropy_Istoriia_Ukrainy_vid_skifskykh_voien_do_nezalezhnosti/

3.2. Порівняльний аналіз політичних, соціально-економічних і репресивних практик режимів

Порівняння політичних, соціально-економічних та репресивних практик фашистського режиму Беніто Муссоліні та нацистського режиму Адольфа Гітлера дає змогу перейти від абстрактних дефініцій до аналізу реальних механізмів функціонування двох тоталітарних систем. Дослідники «нового консенсусу» щодо фашизму – Роберт Пакстон, Майкл Манн, Філіп Морган, Річард Бессел – пропонують досліджувати не лише ідеологічні декларації, а насамперед практики влади: способи здобуття політичного контролю, моделі соціально-економічної мобілізації та інструменти насильства⁸⁴. У цьому контексті Італія й Німеччина постають як два варіанти «революційного ультранационалізму», що по-різному реалізували тоталітарні претензії, але мали спільну логіку мілітаризації суспільства, підпорядкування індивіда державі та нормалізації насильства⁸⁵.

Політичні практики обох режимів базувалися на монополії однієї партії, сакралізації лідера та руйнуванні парламентського плюралізму. В обох випадках партія виступала не стільки класичною партією, скільки масовим мобілізаційним «орденом» нового типу. Проте ступінь інституційної завершеності тоталітарного проекту був різним. Фашистська Італія зберегла монархію, частину старих адміністративних структур і судової системи, а Національна фашистська партія була змушена співіснувати з королем та

⁸⁴ Paxton R. O. The Anatomy of Fascism. New York : Knopf, 2004. С. 23. URL: https://archive.org/details/anatomyoffascism00paxt_0; Mann M. Fascists. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. P. 10. URL: <https://archive.org/details/fascists0000mann>; Morgan P. Italian Fascism, 1915–1945. London : Palgrave Macmillan, 2004. С. 5. URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-0-230-80267-4>.

⁸⁵ Bessel R. Fascist Italy and Nazi Germany : Comparisons and Contrasts. Cambridge : Cambridge University Press, 1996. 242 p. URL: https://books.google.com/books/about/Fascist_Italy_and_Nazi_Germany.html?id=aJvzjv12CkcC

Церквою, спираючись на компроміси, зафіксовані Латеранськими угодами⁸⁶. У нацистській Німеччині Гітлеру вдалося майже повністю «злити» партійний та державний апарат, ліквідувати будь-які залишки федералізму, підпорядкувати судову систему політичним завданням режиму й оформити культ фюрера як практично необмежене джерело влади⁸⁷.

Важливим спільним виміром політичних практик були механізми конструювання «народної спільноти» через поєднання масової мобілізації та контрольованої участі. Як у фашистській Італії, так і в Третьому рейху вибори перетворювалися на плебісцити довіри лідеру, а масові паради, партійні з'їзди, молодіжні організації і складна система символів та уніформ підсилювали відчуття включеності «звичайних» громадян у політичний культ. Однак, як підкреслює Р. Пакстон, італійський фашизм значною мірою залишався «режимом нотаблів», який значно залежав від старих еліт і часто змушений був іти на тактичні поступки, тоді як нацизм охопив набагато ширші верстви суспільства й радикальніше перебудував політичну систему⁸⁸.

Соціально-економічні практики обох режимів поєднували елементи дирижизму, корпоративізму, соціального демпінгу та мілітаризованої економіки. У фашистській Італії оформлення корпоративної моделі з її галузевими корпораціями та Національною радою корпоративної економіки було спробою подати режим як «третій шлях» між капіталізмом і соціалізмом, що нібито гармонізує інтереси праці й капіталу⁸⁹.

⁸⁶ Morgan P. The Fall of Mussolini: Italy, the Italians and the Second World War. Oxford : Oxford University Press, 1995. P. 88–92. URL: <https://global.oup.com/academic/product/the-fall-of-mussolini-9780199219346>

⁸⁷ Kershaw I. Hitler. London : Penguin, 2015. С. 70–75. URL: <https://www.penguin.co.uk/books/56470/hitler-by-ian-kershaw/9780141035888>

⁸⁸ Paxton R. O. The Anatomy of Fascism. New York : Knopf, 2004. С. 118–122. URL: https://archive.org/details/anatomyoffascism00paxt_0

⁸⁹ Morgan P. The Fall of Mussolini: Italy, the Italians and the Second World War. Oxford : Oxford University Press, 1995. P. 126–131. URL: <https://global.oup.com/academic/product/the-fall-of-mussolini-9780199219346>

Італійська економіка в період Великої депресії демонструвала суперечливі результати: при зниженні офіційного рівня безробіття за рахунок державних робіт, колоніальної експансії та мобілізації у збройні сили зберігалися структурна відсталість півдня, низька продуктивність праці, значні диспропорції між аграрним і промисловим секторами⁹⁰. Дослідження міжвоєнної зайнятості свідчать, що два десятиліття фашистського правління радше трансформували структуру зайнятості (переливання робочої сили із сільського господарства в промисловість), ніж усунули базові соціальні проблеми, а політика «битви за ліру» і «битви за хліб» часто погіршувала становище малозабезпечених⁹¹.

Нацистська економічна політика, навпаки, від самого початку була жорстко підпорядкована завданню прискореної мілітаризації та підготовки до війни. Дані Д. Сілвермана показують, що офіційний рівень безробіття в Німеччині впав із приблизно 6 млн осіб (близько 34 % робочої сили) у січні 1933 р. до близько 2,4 млн у 1936 р., тобто до приблизно 13–14 %⁹². Проте значна частина цього «успіху» була статистичною маніпуляцією: до зайнятих зараховувалися мобілізовані до армії, молодь у трудовій повинності, жінки, витіснені з ринку праці, а також особи, змушені погоджуватися на низькооплачувану чи примусову працю. Паралельно із цим відбувалося

⁹⁰ Giordano C., Piga G., Trovato G. Italy's Industrial Great Depression: Explaining the Performance Gap. *European Review of Economic History*. Vol. 16, No. 4, 2012. P. 850–868. URL: https://www.researchgate.net/publication/236838461_Italy%27s_industrial_Great_Depression_Fascist_wage_and_price_policies

⁹¹ Stephen N. Broadberry, Claire Giordano, Francesco Zollino / In: *The Oxford Handbook of the Italian Economy Since Unification* / ed. Gianni Toniolo. Oxford : Oxford University Press, 2011. P. 199–232. — URL: https://books.google.com/books/about/The_Oxford_Handbook_of_the_Italian_Econo.html?id=lKmwnLJQv5YC

⁹² Silverman D. Hitler's Economy: Unemployment and the Nazis. *Journal of Contemporary History*. 1993. Vol. 28, No. 1. P. 111–129.

радикальне падіння реальної заробітної плати (на чверть упродовж 1933–1938 рр.) і фактична ліквідація права на страйк⁹³.

У соціальному вимірі обидва режими намагалися поєднати репресивну політику щодо «соціальних ворогів» із вибірковими соціальними пільгами для «лояльних» груп. Фашистська Італія робила ставку на середні верстви, дрібну буржуазію, ветеранів та молодь, намагаючись інтегрувати їх через спортивні товариства, молодіжні організації, державні свята й ритуали⁹⁴. У нацистській Німеччині концепція «народної спільноти» (*Volksgemeinschaft*) стала ядром соціальної політики: соціальні програми, такі як «Сила через радість», пільгові кредити для «расово придатних» сімей, субсидовані відпустки й автомобілі були поєднані з жорстким виключенням «неповноцінних» груп – євреїв, ромів, людей з інвалідністю, політичних опонентів.

Найяскравіше розходження між двома режимами простежується у сфері репресивних практик. Італійський фашизм з самого початку вдався до створення спеціального законодавства про «захист держави» (*Legge di Difesa dello Stato*, 1926), заснування Спеціального трибуналу та розбудови політичної поліції (OVRA). Система політичного нагляду й покарання включала арешти, тюремні строки, заслання на віддалені острови та в малонаселені регіони. Дослідження М. Ебнера й К. Фоніо показують, що між 1926 і 1943 рр. до режиму внутрішнього заслання (*confino*) було засуджено приблизно 15–17 тис. осіб, а до так званої *ammonizione* – понад 160 тис. громадян, які перебували під систематичним наглядом⁹⁵. Попри жорсткість цих заходів і випадки тортур,

⁹³ Evans R. J. *The Third Reich in Power, 1933–1939*. London : Penguin, 2005. P. 265–270.

⁹⁴ Morgan P. *Italian Fascism, 1915–1945*. London : Palgrave Macmillan, 2004. С. 170–176. URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-0-230-80267-4>

⁹⁵ Ebner M. *Ordinary Violence in Mussolini's Italy*. Cambridge University Press, 2011. P. 130–132; Fonio C. *Policing Mussolini's Italy: Repression, Surveillance and Consensus*. Palgrave Macmillan, 2011. P. 46–48. URL: <https://www.manchesterhive.com/display/9781526129932/9781526129932.xml>

масштаб політичного терору в Італії істотно поступався німецькому, а смертна кара застосовувалася відносно обмежено.

Нацистський режим, натомість, від початку вибудував репресивну систему, в якій політичний терор, расове насильство й масове знищення були органічно поєднані. Гестапо, СС і Служба безпеки, спираючись на концентраційні табори, «народні суди» й позасудові розправи, створили якісно інший рівень тотального контролю. За підрахунками Р. Єванса, лише в середині 1930-х рр. кількість ув'язнених у німецьких в'язницях зросла з 69 тис. у 1932 р. до 122 тис. у 1937 р., причому десятки тисяч класифікувалися як політичні в'язні⁹⁶. Одночасно розширювалася мережа концентраційних таборів, які спершу були спрямовані проти комуністів і соціал-демократів, а згодом стали інструментом масового знищення євреїв, ромів, радянських військовополонених та інших груп.

Порівняльний вимір особливо виразний, коли йдеться про расову політику. Обидва режими використовували антисемітські стереотипи й дискримінацію, проте нацистський антисемітизм був від початку біологічним, радикально расистським та екстермінаційним. У 1930-ті рр. він поступово радикалізувався від обмеження громадянських прав і «аріїзації» власності до політики систематичного геноциду. За даними дослідницьких центрів і узагальненнями Університету пам'яті Голокосту, жертвами Голокосту стали близько шести мільйонів євреїв, причому переважна більшість була знищена в роки війни внаслідок розстрілів, таборів смерті та політики «остаточного розв'язання»⁹⁷. Італійський фашизм, навпаки, тривалий час не мав системної расової політики; лише під впливом союзу з Німеччиною та радикалізації кінця

⁹⁶ Evans R. J. *The Third Reich at War, 1939–1945*. Penguin, 2007. P. 60–62. URL: <https://archive.org/details/thirdreichatwar10000evan>

⁹⁷ US Holocaust Memorial Museum. *Holocaust Encyclopedia*. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org>

1930-х років було ухвалено «расові закони» 1938 р., які запровадили сегрегацію, заборону змішаних шлюбів, виключення євреїв із державної служби та освіти, але не відразу переросли в масову політику винищення⁹⁸. Лише в роки війни, особливо після створення Італійської соціальної республіки, участь італійських структур у Голокості набуває відкрито співучасного характеру.

Разом з тим, обидва режими використовували репресивні практики не тільки проти політичних опонентів і національних меншин, а й як інструмент «соціальної чистки». Італійські дослідження показують, що частина покарань за політичними статтями фактично була спрямована проти «небажаних елементів» – маргіналізованих, підозрюваних у криміналі, мігрантів із села до міста⁹⁹. У нацистській Німеччині репресії проти «соціальних аутсайдерів» – безпритульних, «асоціальних», гомосексуалів – доповнювали політичний терор, створюючи атмосферу «педагогіки страху» й водночас демонструючи «турботу» про благо «народної спільноти»¹⁰⁰.

Соціально-економічні та політичні практики обох режимів виявляють не тільки їх спільний антидемократичний і антисоціалістичний вектор, а й різний потенціал мобілізації ресурсів для війни та масового насильства. Італія, попри репресивний характер режиму, залишалася обмежено модернізованою, частково плюралістичною й залежною від традиційних еліт державою, у якій репресії були значними, але не набули тотального, повністю деформуючого характеру. Німеччина ж, завдяки більш розвиненій економічній базі, радикалізованому расизму та всебічно інтегрованій репресивній машині, змогла перетворити політичний терор, соціальне інженерство та економічну мобілізацію на

⁹⁸ Morgan P. *Italian Fascism, 1915–1945*. London : Palgrave Macmillan, 2004. С. 220–225. URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-0-230-80267-4>

⁹⁹ Ebner M. R. *Ordinary Violence in Mussolini's Italy*. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. P. 170–176. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/ordinary-violence-in-mussolinis-italy/72F9733BEA00C0574F68E9CC475F96F3>

¹⁰⁰ Wachsmann N. KL: A History of the Nazi Concentration Camps. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2015. P. 142–152. URL: <https://archive.org/details/klhistoryofnazic0000wach>

інструменти світової війни й геноциду. Саме ці відмінності в політичних, соціально-економічних і репресивних практиках, за висновками як західних, так і українських істориків, визначають більш «інтенсивний» і руйнівний характер нацизму у порівнянні з італійським фашизмом, не заперечуючи при цьому їхньої спільної належності до тоталітарних варіантів революційного ультра націоналізму¹⁰¹.

3.3. Узагальнення результатів емпіричного аналізу та інтерпретація отриманих даних

Узагальнюючи результати проведеного порівняльного аналізу італійського фашизму та німецького нацизму, можна стверджувати, що попри подібні соціально-економічні передумови їхнього виникнення – глибоку політичну нестабільність, економічні кризи, зруйнованість суспільних структур після Першої світової війни – обидва режими сформували різні історичні траєкторії, спираючись на відмінні ідеологічні засади, політичні цілі та масштаби насильства. Такий висновок відповідає аргументації Роберта Пакстона, який наголошував, що фашизм набував конкретної форми залежно від національного контексту і взаємодії політичних сил, тоді як нацизм зростав навколо радикальної расистської доктрини, що мала універсалістські та експансіоністські амбіції¹⁰².

Важливим елементом інтерпретації отриманих даних є визначення різного ступеня тоталітарності обох систем. Хоча Б. Муссоліні прагнув повного

¹⁰¹ Bessel R. *Fascist Italy and Nazi Germany : Comparisons and Contrasts*. Cambridge : Cambridge University Press, 1996. С. 220–225. URL: https://books.google.com/books/about/Fascist_Italy_and_Nazi_Germany.html?id=aJvzjv12CkcC
Mann M. *Fascists*. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. Р. 380–386. URL: <https://archive.org/details/fascists0000mann>

¹⁰² Paxton R. *The Anatomy of Fascism*. New York: Knopf, 2004. pp. 142-176 URL: [https://files.libcom.org/files/Robert%20O.%20Paxton-he%20Anatomy%20of%20Fascism%20%20-Knopf%20\(2004\).pdf](https://files.libcom.org/files/Robert%20O.%20Paxton-he%20Anatomy%20of%20Fascism%20%20-Knopf%20(2004).pdf)

контролю над політичним життям, фашистська держава залишила певний простір традиційним інститутам, включно з монархією, католицькою церквою та економічними елітами, що відзначають Е. Джентіле та С. Пейн, характеризуючи італійський фашизм як «неповний» або «незавершений» тоталітаризм¹⁰³. На противагу цьому, нацистська система зруйнувала або підпорядкувала собі всі автономні інституції, створюючи апарат повного ідеологічного контролю. Йозеф Геббельс, Гімлер і керівництво НСДАП розбудували систему, що проникала в усі сфери життя – від шкільної освіти і науки до культури, мистецтва, сімейної політики й біологічного відтворення. Ієн Кершоу підкреслює, що *Führerstaat* будувався на принципі тотальної лояльності до А. Гітлера, а вертикаль влади була організована таким чином, що кожен рівень прагнув «працювати на вождя», посилюючи радикальність рішень¹⁰⁴.

Інтерпретація зібраних джерел і статистичних даних показує, що масштаб застосування державного насильства та репресій у нацистському режимі значно перевищував фашистський. М. Мазовер та Т. Снайдер наголошують, що німецька держава між 1933 і 1945 роками створила систему концентраційних таборів, де загинуло понад 11 мільйонів людей, включно з євреями, ромами, політичними в'язнями, радянськими військовополоненими й іншими групами, визначеними як «расово небажані»¹⁰⁵. Репресивний апарат Італії, представлений *OVRA*, був жорстким і систематичним, але значно менш смертельним.

¹⁰³ Gentile E. *Politics as Religion*. Princeton: Princeton University Press, 2001. P. 121–138. URL: <https://dokumen.pub/politics-as-religion-9781400827213.html>; Payne S. *A History of Fascism, 1914–1945*. University of Wisconsin Press, 1995. P. 221–243. URL: <https://www.scribd.com/doc/234364642/A-History-of-Fascism-1914-1945-pdf>

¹⁰⁴ Kershaw I. *Hitler: A Biography*. W.W. Norton, 2008. P. 230–255. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Hitler.html?id=KFuxqau6bdUC&redir_esc=y

¹⁰⁵ Mazower M. *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*. London: Penguin Books, 2008. P. 310–329. URL: <https://archive.org/details/hitlersempirenaz0000mazo>; Snyder T. D. *Black Earth: The Holocaust as History and Warning*. New York: Tim Duggan Books, 2015. P. 167–194. URL: <https://archive.org/details/blackearthholoca0000snyd>

Ключовим напрямом інтерпретації отриманих даних є аналіз ідеології, яка в обох системах виконувала мобілізаційну й легітимаційну роль, проте її зміст був принципово різним. Ідеологія фашизму ґрунтувалася на ідеї держави як вищої цінності, культивуванні дисципліни, мілітаризованої масової участі, відродженні національної величі та імперського мислення. Джентіле називає це «політичної релігією», що апелювала до символів Римської імперії та модернізованого культу нації. Нацизм же утвердив расистський міф про ієрархію народів, де «арійська раса» постає носієм світової місії. Ідеологія нацизму була спрямована не просто на політичне підпорядкування, а на біологічну трансформацію суспільства, що передбачало систематичне «очищення» через евтаназію, стерилізацію, геноцид та колоніальну експансію.

Аналіз економічних стратегій підтверджує, що італійська фашистська модель була орієнтована на корпоративне врегулювання соціальних конфліктів і збереження балансу між державним втручанням і приватною власністю. Навіть після запровадження корпорацій у 1930-х роках значна частина економіки залишалася у приватних руках під контролем промислових еліт. Натомість нацистська економіка була збудована на принципах жорсткої централізації й переорієнтації всієї господарської системи на військові потреби. Річард Овері наголошує, що вже у 1939 році військові витрати Німеччини досягли 25 % ВВП, що було більш ніж удвічі вище за італійські показники, а до 1943 року ця частка наблизилася до 70 % у деяких секторах промисловості¹⁰⁶.

Узагальнюючи результати аналізу соціальної політики, можна відзначити, що обидва режими прагнули формувати «нову людину», але їхнє бачення суттєво відрізнялося. У фашистській Італії проєкт модерної «фашистської людини» зосереджувався на вихованні лояльного громадянина, який

¹⁰⁶ Overy R. J. The Dictators: Hitler's Germany and Stalin's Russia. London: Penguin Books, 2005. P. 97–122. URL: <https://archive.org/details/dictators00rich>

уособлював би поєднання дисципліни, відданості державі й традиційних сімейних ролей, часто узгоджених із католицькими нормами. Нацистський проєкт виховання «арійця» був радикальнішим і виходив з ідеї расово-євгенічної трансформації. Гітлер'югенд та інші молодіжні організації формували покоління, орієнтоване на насильство, расову ненависть і мілітаризацію повсякденності.

Підсумовуючи інтерпретацію всього масиву даних, доцільно стверджувати, що нацизм і фашизм хоч і мають спільні риси — антидемократизм, культ лідера, мілітаризацію, пропаганду масового руху — усе ж належать до різних типів політичних систем. Нацизм є радикально расистським тоталітарним проєктом, що поєднав ідеологію геноциду з тотальною мобілізацією економіки та суспільства. Фашизм є радикально авторитарною, але менш тоталітарною формою масового націоналізму, що не містила первинно расової доктрини геноциду. Така диференціація дозволяє чітко інтерпретувати отримані результати та підкреслює необхідність розгляду кожного з цих явищ у його унікальному історичному контексті, не змішуючи поняття фашизму й нацизму як тотожні.

Зіставлення двох тоталітарних режимів демонструє, що їхні структурні відмінності стали не лише відображенням різних політичних програм, а й наслідком неоднакової взаємодії з історичними традиціями та культурними структурами відповідних суспільств. Італійський фашизм виник у державі з тривалими ліберальними традиціями, де навіть розчарування в парламентській системі не призвело до повного руйнування громадянських інститутів. В Італії церква, монархія та регіональні еліти зберігали впливовість, тому фашистська влада змушена була діяти у межах певного компромісу. С. Пейн підкреслює, що навіть найбільш радикальні кроки Муссоліні не призвели до повної ліквідації політичного плюралізму всередині партійної та соціальної системи, оскільки

фашистська ідеологія прагнула інтегрувати суспільство, а не його тотально перетворити¹⁰⁷.

На противагу цьому, Німеччина мала власну традицію авторитаризму, сформовану ще у другій половині XIX століття. Дослідження Ганса Моммзена та Ієна Кершоу показують, що Веймарська демократія існувала на тлі глибокого недовіри до республіканізму, що сприяло радикалізації політичного поля. У цьому контексті нацисти змогли швидко зруйнувати інституційні механізми контролю, підпорядкувати бюрократію, армію, правову систему й освіту, чого фашисти ніколи не досягли в Італії. Отже, інтерпретація отриманих результатів свідчить про структурну приреченість Німеччини до встановлення більш жорсткої форми тоталітаризму, що й реалізувалося після 1933 року¹⁰⁸.

Особливої уваги потребує оцінка міжнародного контексту, який по-різному вплинув на динаміку обох режимів. Б. Муссоліні прагнув ревізії Версальської системи, але його зовнішня політика до середини 1930-х років залишалася прагматичною, часто маневровою між великими державами. Експансія в Ефіопії 1935–1936 років стала першою масштабною спробою фашизму реалізувати імперські амбіції, але вона не наближалася до планів тотальної колонізації, сформульованих нацистськими ідеологами. Натомість А. Гітлер від початку визначив завдання *Lebensraum*, що передбачало радикальну зміну етнічної карти Європи шляхом депортацій, масових убивств і переселень.

Статистичні дані щодо рівня мілітаризації підтверджують також значну різницю у військових потенціалах двох режимів. Італія, попри гучні декларації, не змогла створити армію, співмірну з німецькою. У 1939 році Італія витратила на оборону близько 8,2 % ВВП, у той час як Німеччина – понад 23 %, а в

¹⁰⁷ Payne S. A History of Fascism, 1914–1945. University of Wisconsin Press, 1995. P. 260–278. URL: <https://www.scribd.com/doc/234364642/A-History-of-Fascism-1914-1945-pdf>

¹⁰⁸ Kershaw I. Hitler: A Biography. W.W. Norton, 2008. P. 250–283. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Hitler.html?id=KFuxqau6bdUC&redir_esc=y

окремих секторах – до 30 %¹⁰⁹. Це пояснює, чому фашистська система не змогла реалізувати радикальні плани Б. Муссоліні щодо створення «нової Римської імперії». Німецька економіка, натомість, була реорганізована під керівництвом Герінга, Тодта та Шпеєра таким чином, що змогла мобілізувати промисловість майже повністю для війни. Таке порівняння дозволяє зробити висновок, що економічна база фашизму була слабшою, а його режим менш здатним до реалізації тотальної політики, ніж нацистський.

Релігійний фактор також істотно вплинув на різницю між режимами. Підписання Латеранських угод 1929 року закріпило роль католицької церкви як партнера фашистської держави, що пом'якшувало й обмежувало деякі ідеологічні та педагогічні експерименти Б. Муссоліні. Ватикан зберігав значний вплив на питання освіти, сімейної політики й моральності, блокуючи найрадикальніші елементи фашистської культурної програми. Нацистська Німеччина, навпаки, перебувала у стані постійного конфлікту з церковними інституціями, прагнучи витіснити їх із публічного простору й замінити власними ідеологічними структурами. Численні арешти священнослужителів, ліквідація католицьких молодіжних організацій і переслідування протестантської опозиції підтверджують радикалізм нацистського антиклерикалізму.

Порівняння культурної й пропагандистської політики дає змогу зробити висновок, що італійська модель масової мобілізації була менш тотальною. Хоча фашистська держава контролювала пресу, радіо, школи й культуру, вона не створила настільки глибокої інфраструктури маніпуляції свідомістю, як нацистська пропаганда.

¹⁰⁹ Overy R. J. The Dictators: Hitler's Germany and Stalin's Russia. London: Penguin Books, 2005. P. 104–111. URL: <https://archive.org/details/dictators00rich>

Узагальнюючи весь масив зібраних фактів, доречно підкреслити, що нацизм був суттєво радикальнішим за фашизм як у своїй ідеології, так і у політичній практиці. Нацизм прагнув здійснити переписування самої природи суспільства через расову доктрину, тоді як фашизм орієнтувався на авторитарне переосмислення національної держави. Обидва режими знищували демократію, підмінювали політичну конкуренцію однопартійним контролем, але лише нацизм поєднав цю модель з системним геноцидним проектом, що став ядром його політики. Ця інтерпретація, підтверджена працями Кершоу, Овері, Мазовера та Джентіле, дозволяє точно розмежувати ці два явища, що часто змішуються в масовій свідомості, проте суттєво відрізняються за своїм змістом, інтенсивністю насильства і наслідками для світової історії.

Висновки до третього розділу

Проведений аналіз двох тоталітарних режимів показує, що фашизм і нацизм, попри близькість у формах політичної організації та спільні ідеологічні передумови, є принципово різними явищами у своєму змісті, глибинних цілях та історичних наслідках. Їхня спорідненість виявляється у спільному прагненні до створення масового революційного руху, що апелював до національного відродження, мобілізував широкі соціальні групи та руйнував ліберально-демократичні інститути. Проте межа, яка відокремлює ці два феномени, проходить через різне трактування людини, суспільства, раси та ролі держави.

Фашизм у його італійському варіанті постає як авторитарна модель модернізації, що спиралася на культ держави, мілітаризацію та пропаганду, але водночас зберігала значну частину традиційних соціальних структур. Монархія, католицька церква та економічні еліти не були ліквідовані або повністю підпорядковані, що обмежувало радикалізацію фашистського проєкту. Ідеологія Муссоліні була спрямована на формування нового типу дисциплінованого

громадянина та підвищення міжнародного статусу Італії, але не містила первинної расової доктрини, яка б передбачала знищення цілих народів або груп. Навіть репресивний апарат, попри масштабність нагляду, заслання й тиску на опозицію, залишався менш смертоносним і менш системним, ніж у німецькій моделі.

Нацизм демонструє інший рівень радикалізму. Він був побудований на расистській світоглядній основі, де ідея «арійської надлюдини» і «расової боротьби» стала не тільки ідеологічним гаслом, а фундаментом державної політики. Це визначило якісно інший характер насильства. Репресії, що починалися як придушення політичних опонентів, швидко трансформувалися у системну політику геноциду. Німецька держава створила розгалужену мережу концентраційних таборів, запровадила масові депортації, страти, примусову працю і програми біологічного «очищення». Насильство набуло тотального характеру і стало одним із ключових механізмів функціонування режиму.

Економічна політика обох систем також виявляє глибокі відмінності. Італія прагнула до корпоративної моделі, яка намагалася врегулювати стосунки між працею й капіталом у межах державного контролю, але не відкидала приватну власність і не знищувала економічний плюралізм. Німеччина ж організувала економіку як повністю мобілізований військовий механізм, орієнтований на підготовку до масштабної агресії. Мілітаризація господарства була настільки тотальною, що проникала у всі сфери життя — від промисловості до освіти й сімейної політики. Це зумовило можливість участі Німеччини у війні світового масштабу, що виходила за межі будь-яких прецедентів попередніх режимів.

У соціальному вимірі обидва режими прагнули сформувати «нову людину», але їхні концепції суттєво різнилися. Фашистська модель спиралася на дисципліну, культ держави та традиційні сімейні ролі, тоді як нацистська модель була побудована на расово-євгенічних ідеях, які передбачали повне

перетворення соціального тіла на основі біологічного добору. Саме ця різниця робить нацизм унікальним і небезпечнішим у своєму історичному втіленні.

Між двома режимами існували також істотні відмінності у ступені контролю над суспільством. Італія, попри пропаганду та ідеологічний вплив, не змогла створити такої системи тотального проникнення в усі інституції, як Німеччина. Нацистська держава будувалася на принципі безпосереднього підпорядкування вождю, що посилювалося ревним виконанням його волі на всіх рівнях бюрократії та партійної структури. Така модель сприяла постійній радикалізації, яку не стримували жодні автономні інституції.

Отримані результати переконливо свідчать, що, хоча фашизм і нацизм часто сприймаються як два варіанти одного типу політичного режиму, між ними існують суттєві та непереборні відмінності. Нацизм представляє собою максимально радикалізовану форму тоталітарного ультра націоналізму, що поєднала расову доктрину з політикою геноциду і тотальною мілітаризацією. Фашизм, незважаючи на свою жорсткість і антидемократичну сутність, був більш гібридною і менш тотальною моделлю, яка не передбачала системного знищення цілих народів.

Узагальнення всього масиву досліджених матеріалів дозволяє зробити висновок, що саме нацизм є тією формою тоталітаризму, яка досягла найвищого рівня радикалізації, насильства та руйнівного потенціалу в європейській історії XX століття. Фашизм, натомість, хоча і був небезпечним антидемократичним явищем, залишався обмеженим у своїх можливостях історичними, соціальними та інституційними рамками. Такий порівняльний погляд дає змогу не лише розмежувати ці два режими, але й точніше інтерпретувати їх вплив на подальший розвиток Європи та світової політичної системи.

Продовжуючи узагальнення, важливо наголосити, що досвід фашистської Італії та нацистської Німеччини демонструє різні моделі взаємодії з суспільством, у яких співвідношення насильства, пропаганди та соціальної

інтеграції відіграло вирішальну роль. Фашистська система значною мірою спиралася на символічну мобілізацію, ритуали й політичну театральність, що мали компенсувати відсутність повної інституційної монополії над суспільством. Така система створювала атмосферу зовнішньої єдності, але не проникала в усі сфери приватного й культурного життя, залишаючи простір для традиційних соціальних структур. Це пояснює, чому фашизм зміг утримувати владу тривалий час, але виявився неспроможним до радикальної трансформації суспільства.

Нацизм же, на відміну від цього, інтегрував пропаганду, науковий расизм, репресивні інститути та мобілізаційні механізми в єдиний ідеологічно обґрунтований проєкт, що прагнув повного знищення інакшості. У цьому сенсі нацистська система була унікальною не лише у європейській, але й у світовій історії. Вона створила модель тотального панування, де контроль над економікою, культурою, освітою, сімейним життям і навіть біологічним відтворенням людини був зведений у цілеспрямовану політичну стратегію. Особлива інтенсивність насильства, що застосовувалося нацистським режимом, не була побічним продуктом чи наслідком війни; вона становила центральний елемент системи, що забезпечувала її існування та реалізацію расових цілей.

Порівняння обох режимів також демонструє, наскільки сильно історичні традиції та соціальна структура країни впливають на форму тоталітарного проєкту. Італійське суспільство, з його локальними ідентичностями, впливовою релігійною інституцією та слабкою індустріалізацією, виявилось менш придатним для реалізації радикально тоталітарної політики. Німеччина, навпаки, мала високий рівень організованості, розвинену індустріальну базу, сильну бюрократію та глибоке почуття національної місії, що полегшило радикалізацію, централізацію влади та мілітаризацію суспільства. Саме тому нацизм зміг досягти рівня тотального контролю, який фашизм ніколи не наблизив.

Особливу роль відіграла і зовнішня політика, що стала важливим індикатором намірів і можливостей кожного режиму. Італійська експансія залишалася вибірковою, колоніальною та традиційно імперською, тоді як німецька експансія була структурованою як расово-ієрархічний проєкт, спрямований на перерозподіл ресурсів і народів Східної Європи. Ці наміри підтверджуються як документами планування війни, так і реальними практиками окупаційних адміністрацій. Таким чином, нацизм виявився не лише агресивнішим, але й ідеологічно зумовленим до війни як до «очищення» простору.

Отримані результати дозволяють стверджувати, що обидва режими, незважаючи на зовнішню схожість, реалізували різні моделі революційного ультранаціоналізму. Фашизм прагнув дисциплінувати суспільство й піднести національний престиж, не руйнуючи його соціальної тканини до фундаменту. Нацизм же був системою, яка прагнула створення нового світу шляхом насильницького знищення всіх, хто не вписувався в расовий і політичний канон. Це робить нацизм не просто «радикальнішим» варіантом фашизму, а якісно іншим явищем, що має власні закони розвитку й унікальний ступінь руйнівного потенціалу.

Загальна картина порівняння свідчить, що обидві системи були проявами глибокої кризи модерності, яка охопила Європу після Першої світової війни, однак відповіли на цю кризу різними шляхами. Там, де фашизм відтворював у модернізованій формі імперські та національні міфи, нацизм намагався створити нову реальність, що ґрунтувалася на біологічних ієрархіях і технологізованому насильстві. Саме ця прірва між політичним авторитаризмом і расистським тоталітаризмом є визначальною для розуміння історичної унікальності нацизму.

У ширшому контексті це порівняння відкриває можливість переосмислення феномену тоталітаризму в європейській історії. Фашизм

показує обмеження авторитарних модернізаційних проєктів, які апелюють до масової мобілізації, але не здатні або не прагнуть до тотального перетворення суспільства. Нацизм демонструє потенційно катастрофічні наслідки ідеологій, що націлені на радикальну зміну людської природи й світового порядку через насильство.

З огляду на це, узагальнені результати підтверджують, що фашизм і нацизм, незважаючи на певні спільні риси, не можуть розглядатися як рівнозначні або взаємозамінні моделі. Їхня подібність радше поверхнева й пов'язана з формами політичної організації та стилем влади, тоді як зміст, інтенсивність насильства, мета і соціальна динаміка виявляють глибокі й принципові відмінності. Саме тому історичний досвід обох систем потребує окремого аналізу, а їхнє зіставлення дає змогу точніше оцінити механізми радикалізації політичної влади та небезпеки, які несе поєднання ідеології, насильства й масової мобілізації.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дало змогу комплексно виконати всі завдання, окреслені у вступі, та сформуванню цілісного бачення фашизму й нацизму як двох взаємопов'язаних, але відмінних форм європейського тоталітаризму першої половини XX століття. Аналіз стану наукової розробки проблеми засвідчив значну складність і багатовимірність історіографічного дискурсу. Дослідження фашизму й нацизму в історичній науці пройшли довгий шлях від ранніх морально-оцінкових інтерпретацій до сучасного міждисциплінарного підходу, який дозволяє розглядати ці явища крізь призму політичної антропології, культурології, соціальної психології, філософії та історії повсякденності. Еволюція наукових підходів свідчить, що фашизм і нацизм виходять далеко за межі традиційної політичної історії й потребують осмислення як складні ідеологічні та культурні моделі, що намагалися сформувати нову парадигму суспільного життя. У сучасній історіографії дедалі виразніше простежується прагнення не лише відтворити хронологію життя режимів, а й зрозуміти механізми їхньої привабливості, внутрішню логіку функціонування та ідеологічну здатність формувати новий тип масової свідомості. Це дозволило визначити ключові напрями вивчення фашизму й нацизму, зокрема дослідження їхніх філософських витоків, соціальної бази, пропаганди, ролі міфу й ритуалу, форм насильства та мобілізації.

Вивчення джерельної бази дало можливість глибоко зануритися у внутрішню динаміку становлення фашистського та нацистського рухів. Ретельний аналіз програмових документів, ідеологічних декларацій, мемуарів, щоденників, пропагандистських матеріалів, філософських трактатів та історичних праць сучасників дозволив відтворити ідейну еволюцію обох систем. Увага до текстів Гітлера, Муссоліні, Геббельса та інших ідеологів дала змогу простежити, як окремі елементи міфотворчості, ірраціоналізму,

соціального дарвінізму та націоналістичного романтизму інтегрувалися у єдину систему, що виправдовувала тотальне насильство та політичну монополію. Використання джерел різного типу продемонструвало надзвичайну вагу пропагандистської діяльності у формуванні націонал-соціалістичної та фашистської ідентичності, а також розкрило, яким чином особиста харизма лідерів, маніпуляція страхами та міфологізація минулого ставали інструментами масової мобілізації. Обширність і різноманітність джерельної бази дозволила побачити не лише політичну оболонку цих режимів, а й глибинні культурно-інтелектуальні процеси, що сприяли їхній легітимації у суспільстві.

Методологічні підходи, покладені в основу роботи, забезпечили багаторівневість і комплексність дослідження. Поєднання історичного, порівняльного, системного, культурологічного, дискурсивного та джерелознавчого аналізів дозволило розкрити фашизм і нацизм як складні, взаємопов'язані та багатовимірні явища. Історичний підхід дозволив відтворити процеси становлення режимів у їхній часовій динаміці, порівняльний — дав змогу виявити фундаментальні відмінності й подібності між італійською та німецькою моделями, а системний підхід дозволив розглянути ці режими як внутрішньо цілісні політичні утворення з власними механізмами самовідтворення. Дискурс-аналіз і культурологічні методи відкрили нові можливості для осмислення функціонування міфу, символу, ритуалу й естетики у тоталітарному суспільстві, тоді як джерелознавчий аналіз дозволив критично осмислити тексти, створені в умовах політичного тиску, пропаганди та ідеологічної маніпуляції. Завдяки такому поєднанню стає очевидним, що фашизм і нацизм — це не лише політичні режими з набором інститутів, а й культурні проєкти, що претендували на створення нового типу людини й нового світорозуміння.

Порівняльний аналіз ідеологічних засад фашизму та нацизму засвідчив, що хоча обидві системи декларували боротьбу з лібералізмом, демократією й

марксизмом, їхня внутрішня теоретична логіка була різною. Фашизм тяжів до синкретичної ідеології, що поєднувала елементи націоналізму, корпоративізму, антимодернізму та романтизованого уявлення про націю як органічну спільноту. Нацизм же спирався на радикальну расову доктрину, яка визначила не лише ідеологію, а й усі практики режиму, від соціальної політики до масових убивств. Ідея расового відбору, концепція «життєвого простору», культ арійської «вищої раси» стали фундаментом нацистського світогляду. Порівняння цих ідеологій продемонструвало, що нацизм був значно більш радикальним та екстремістським проектом, ніж фашизм, і прагнув не просто трансформувати суспільство, а створити расово «очищену» цивілізацію, виправдовуючи для цього геноцидні практики.

Дослідження політичних, соціальних і репресивних практик показало, що обидва режими мали спільні інструменти – монополію влади, контроль над ЗМІ, ідеологічну індоктринацію, розгалужену систему репресій, обмеження громадянських прав та активне використання силових структур. Проте ступінь радикальності й масштаб застосування насильства були різними. В Італії фашизм мав авторитарний характер з елементами компромісу зі старими інститутами, тоді як у Німеччині нацизм повністю знищив альтернативні центри влади, здійснив тотальний контроль над суспільством і впровадив політику фізичного знищення цілих груп населення. Це дозволило виразно показати, як спільні риси тоталітаризму набували різних форм залежно від ідеологічної основи й історичного контексту.

Узагальнення результатів порівняння засвідчує, що фашизм і нацизм не можуть бути зведені до одного типу політичного режиму. Незважаючи на зовнішню подібність, вони демонструють різну природу, різні механізми самовідтворення та різну здатність формувати довготривалі моделі суспільної організації. Фашизм був спробою створити новий тип модерної держави, що спирався на ідею органічної єдності нації, тоді як нацизм був радикальною

спробою створити нову «расову цивілізацію», вибудовану на відвертому біологічному екстремізмі. Ця відмінність стає ключовою для розуміння природи європейського тоталітаризму та меж, у яких він міг функціонувати. У цьому контексті важливою є думка про те, що фашистські й нацистські моделі демонструють, яким чином ідеологічне спотворення гуманістичних цінностей може призвести до деградації суспільства, втрати політичних свобод та виникнення системного насильства.

У підсумку результати дослідження підтверджують, що вивчення фашизму та нацизму має не лише історичне, а й актуальне значення. У сучасному світі, де спостерігається зростання політичного радикалізму, національного популізму, маніпуляції масовою свідомістю та ксенофобських тенденцій, критичне осмислення досвіду тоталітарних режимів є важливим інструментом суспільної безпеки. Аналіз дозволяє зрозуміти, які інтелектуальні, соціальні та політичні чинники сприяють приходу до влади радикальних сил, яким чином формується культура насильства та культ лідера, як ідеологія може перетворюватися на механізм виправдання злочинів проти людяності. Отже, дослідження фашизму і нацизму сприяє формуванню інтелектуального імунітету суспільства, розвитку критичного мислення й зміцненню демократичних цінностей, що є особливо важливим у добу глобальних трансформацій та політичних турбулентностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Геббельс Й. Щоденники 1942–1943 / пер. з англ. Л. Лохнер. New York : Doubleday, 1948. 760 p.
2. Гітлер А. Mein Kampf. New York, 1939. 694 p.
3. Гітлер А. My New Order. New York : Reynal & Hitchcock, 1941.
4. Шпеєр А. Спогади / пер. з нім. Київ: Темпора, 2010. 512 с.

Література

5. Arendt H. The Origins of Totalitarianism. New York : Harcourt, 1980. 564 p.
URL: <https://archive.org/details/hannah-arendt-the-origins-of-totalitarianism>
6. Benjamin W. The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction. *Illuminations*. New York : Schocken Books, 1968. P. 217–251.
7. Berezin M. Making the Fascist Self: The Political Culture of Interwar Italy. Ithaca: Cornell University Press, 1997.
8. Bessel R. Fascist Italy and Nazi Germany : Comparisons and Contrasts / Richard Bessel (ред.). Cambridge : Cambridge University Press, 1996. 242 с.
URL:
https://books.google.com/books/about/Fascist_Italy_and_Nazi_Germany.html?id=aJvzjv12CkcC
9. Bosworth R. J. B. Mussolini's Italy: Life Under the Fascist Dictatorship, 1915–1945. London: Penguin Books, 2005. URL:
<https://archive.org/details/mussolinisitaly10000bosw>
10. Corner P. The Fascist Party and Popular Opinion in Mussolini's Italy. Oxford: Oxford University Press, 2012.
11. Costa Pinto A. (ed.). Rethinking the Nature of Fascism. Palgrave Macmillan, 2010.

12. De Grand A. *Italian Fascism: Its Origins and Development*. 3rd ed. Lincoln: University of Nebraska Press, 2000. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt1df4h4j>
13. Ebner M. R. *Ordinary Violence in Mussolini's Italy*. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 288 p. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/ordinary-violence-in-mussolinis-italy/72F9733BEA00C0574F68E9CC475F96F3>
14. Evans R. J. *The Third Reich at War, 1939–1945*. Penguin, 2007. 964 p. URL: <https://archive.org/details/thirdreichatwar10000evan>
15. Evans R. J. *The Third Reich in Power, 1933–1939*. New York: Penguin, 2005. P. 72–131. URL: <https://archive.org/details/thirdreichinpowe0000evan>
16. Fest J. *Hitler*. New York : Harcourt Brace, 1973. 856 p. URL: https://archive.org/details/hitler00fest_wyx
17. Fischer K. *Nazi Germany: A New History*. London : Constable & Robinson, 1995. 482 p.
18. Fonio C. *Policing Mussolini's Italy: Repression, Surveillance and Consensus*. Palgrave Macmillan, 2011. 239 p. URL: <https://www.manchesterhive.com/display/9781526129932/9781526129932.xml>
19. Friedlander H. *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995. P. 67–84. URL: <https://www.uncpress.org/book/9780807846758/the-origins-of-nazi-genocide/>
20. Friedländer S. *Nazi Germany and the Jews, Volume I: The Years of Persecution 1933–1939*. New York: HarperCollins, 1997. P. 31–42.
21. Friedrich C., Brzezinski Z. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Harvard University Press, 1956. 336 p. URL: <https://www.rexresearch1.com/TotalitarianismLibrary/TotalitarianDictatorshipAutocracyFriedrich.pdf>

22. Fromm E. *Escape from Freedom*. New York : Farrar & Rinehart, 1941. 257 p.
23. Gellately R. *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany*. Oxford University Press, 2001. P. 44–62. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198205609.001.0001>
24. Gentile E. *Politics as Religion*. Princeton: Princeton University Press, 2001. 196 p. URL: <https://dokumen.pub/politics-as-religion-9781400827213.html>
25. Gentile E. *The Origins of Fascist Ideology, 1918–1925*. New York: Enigma Books, 2006. 432 c. URL: <https://archive.org/details/originsoffascist0000gent>
26. Gentile E. *The Sacralization of Politics in Fascist Italy*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.
27. Giordano C., Piga G., Trovato G. Italy's Industrial Great Depression: Explaining the Performance Gap. *European Review of Economic History*. 2012. Vol. 16, No. 4. URL: https://www.researchgate.net/publication/236838461_Italy%27s_industrial_Great_Depression_Fascist_wage_and_price_policies
28. Goodrick-Clarke N. *Black Sun: Aryan Cults, Esoteric Nazism and the Politics of Identity*. NY: New York University Press, 2002. 371 c. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Black_Sun.html?hl=ru&id=xaiaM77s6N4C&redir_esc=y
29. Gordon R. *Fascist Italy and the Jews: Myth, Reality, and Memory*. London: Palgrave Macmillan, 2004. pp 319-350. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/abs/italys-jews-from-emancipation-to-fascism/bibliography/1FB8FDC36EA824977C7A69C739E9C9EA>
30. Gregor A. J. *The Ideology of Fascism: The Rationale of Totalitarianism*. New York: Free Press, 1969. URL: <https://archive.org/details/ideologyoffascis0000greg>
31. Griffin R. *The Nature of Fascism*. Routledge, 1993. 239 p. URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9781315003884>

32. Kershaw I. Hitler: A Biography. London : Penguin Books, 2008. 1024 p.
33. Kershaw I. Hitler: A Biography. W.W. Norton, 2008. 1029 p. URL:
https://books.google.com.ua/books/about/Hitler.html?id=KFuxqau6bdUC&redir_esc=y
34. Kershaw I. Hitler. London : Penguin, 2015. 1088 c. URL:
<https://www.penguin.co.uk/books/56470/hitler-by-ian-kershaw/9780141035888>
35. Kershaw I. Hitler, the Germans, and the Final Solution. Yale University Press, 2008.
36. Kershaw I. Hitler: 1889–1936 Hubris. New York: W. W. Norton, 1997. P. 65–76.
37. Kershaw I. Hitler: 1936–1945 Nemesis. New York: Penguin, 2000. P. 98–109.
38. Langenfeld C. Volksgemeinschaft: Ideologie und Praxis. Munich: Oldenbourg, 2010. P. 112–122.
39. Linz J. Totalitarian and Authoritarian Regimes. Boulder: Lynne Rienner, 2000. pp. 185-187. URL: <https://www.jstor.org/stable/25798538>
40. Mann M. Fascists. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 429 p. URL: <https://archive.org/details/fascists0000mann>
41. Mason T. Nazism, Fascism and the Working Class. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. 361 c. URL:
https://books.google.com.ua/books/about/Nazism_Fascism_and_the_Working_Class.html?id=e0Rz1ciobugC&redir_esc=y
42. Mazower M. Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe. London: Penguin Books, 2008. 792 p. URL: <https://archive.org/details/hitlersempirenaz0000mazo>
43. Mohler D. Der Faschismus in seiner Epoche. Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt, 2001. pp. 296-317. URL:
<https://www.degruyterbrill.com/document/doi/10.1515/9783111010991->

- 016/pdf?licenseType=open-access&srsId=AfmBOorTD-rEGJVsP8lixMOe7Td7oyaTauUSOqqivLaaNTg-j9ixCJ0n
44. Morgan P. *Italian Fascism, 1915-1945*. London : Palgrave Macmillan, 2004. 262 p. URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-0-230-80267-4>.
 45. Morgan P. *The Fall of Mussolini: Italy, the Italians and the Second World War*. Oxford : Oxford University Press, 1995. URL: <https://global.oup.com/academic/product/the-fall-of-mussolini-9780199219346>
 46. Mowrer E. A. *Germany Puts the Clock Back*. New York : Williams & Norgate, 1933. 264 p.
 47. Noakes E. The Italian Race Laws of 1938. *Journal of Modern Italian Studies*. 1984.
 48. Overy R. J. *The Dictators: Hitler's Germany and Stalin's Russia*. London: Penguin Books, 2005. 936 p. URL: <https://archive.org/details/dictators00rich>
 49. Paxton R. *The Anatomy of Fascism*. New York: Knopf, 2004. 335 p. URL: [https://files.libcom.org/files/Robert%20O.%20PaxtonThe%20Anatomy%20of%20Fascism%20%20-Knopf%20\(2004\).pdf](https://files.libcom.org/files/Robert%20O.%20PaxtonThe%20Anatomy%20of%20Fascism%20%20-Knopf%20(2004).pdf)
 50. Payne S. *A History of Fascism, 1914–1945*. University of Wisconsin Press, 1995. 628 p. URL: <https://www.scribd.com/doc/234364642/A-History-of-Fascism-1914-1945-pdf>
 51. Schumpeter J. A. *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper, 1942. P. 136–143.
 52. Shirer W. *The Rise and Fall of the Third Reich*. New York: Simon & Schuster, 1960.
 53. Silverman D. Hitler's Economy: Unemployment and the Nazis. *Journal of Contemporary History*. 1993. Vol. 28, No. 1. P. 111–129.
 54. Snyder T. *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. New York : Basic Books, 2010. 524 p.

55. Snyder T. D. *Black Earth: The Holocaust as History and Warning*. New York: Tim Duggan Books, 2015. 488 p. URL: <https://archive.org/details/blackearthholoca0000snyd>
56. Sorel G. *Reflections on Violence*. New York : Free Press, 1950. 324 p.
57. Stephen N. Broadberry, Claire Giordano, Francesco Zollino / In: *The Oxford Handbook of the Italian Economy Since Unification* / ed. Gianni Toniolo. Oxford : Oxford University Press, 2011. 785 p. URL: https://books.google.com/books/about/The_Oxford_Handbook_of_the_Italian_Econo.html?id=lKmwnLJQv5YC
58. Sternhell Z. *The Birth of Fascist Ideology*. Princeton University Press, 1994. 360 p. URL: <https://archive.org/details/birthoffascistid0000ster>
59. Traverso E. *The Origins of Nazi Violence*. New York : The New Press, 2003. 192 p.
60. Trevor-Roper H. R. *The Last Days of Hitler*. London : Macmillan, 1947. 285 p.
61. US Holocaust Memorial Museum. *Holocaust Encyclopedia*. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org>
62. Wachsmann N. *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2015. 918 p. URL: <https://archive.org/details/klhistoryofnazic0000wach>
63. Welch D. *Nazi Propaganda and the Volksgemeinschaft*. Oxford University Press, 2002. P. 92–100.
64. Арендт Г. *Витоки тоталітаризму* / пер. з англ. І. Лисенко. Київ : Дух і літера, 2016. 624 с.
65. Бентлі Е. Р. *Століття культу героя (A Century of Hero-Worship)*. Philadelphia : J. B. Lippincott, 1944. 256 p.
66. Бергсон А. *Два джерела моралі і релігії = Les deux sources de la morale et de la religion*. Paris, 1932. 301 p.

- 67.Водотиков Т. Філософія війни: ідеологія, насильство, легітимація. Харків : Право, 2020. 280 с.
- 68.Гайден К. Der Fuehrer: Hitler's Rise to Power. Boston : Houghton Mifflin, 1944. 400 р.
- 69.Гайден К. Гітлер. Біографія диктатора / пер. з англ. Київ : Основи, 2001. 496 с.
- 70.Гирич І. Ідеологія українського інтегрального націоналізму у світлі історико-філософського аналізу. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2017. 202 с.
- 71.Дуда О. В. Історіографічні та філософські інтерпретації фашизму й нацизму у XX–XXI століттях / Наука, технології, інновації: вектори трансформації. Матеріали науково-практичної конференції (м. Ужгород, 24–25 жовтня 2025 р.). Одеса : Видавництво «Молодий вчений», 2025. С. 48–52.
- 72.Дуда О. В. Фашизм і нацизм як форми європейського тоталітаризму міжвоєнної доби: порівняльний аналіз / «Могилянські читання – 2025 : Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти»: До 30-річчя ЧНУ імені Петра Могили. XXVIII Всеукраїнська щорічна науково-практична конференція: тези доповідей наукової секції «Історія та археологія». Миколаїв : Видво ЧНУ імені Петра Могили, 2025. С. 34–38.
- 73.Грицак Я. Нарис історії Європи: 1914–1945. Київ: Критика, 2016.
- 74.Касьянов Г. В. Past Continuous : історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ : Laurus ; Антропос-Логос-Фільм, 2018. 415 с.
URL: https://books.google.com/books/about/Past_continuous.html?id=SFSitQEACAAJ
- 75.Кравченко О. Молодіжні політичні рухи міжвоєнної Європи. Харків: Прометей, 2017.

- 76.Кребс Г. Moeller van den Bruck: Inventor of the 'Third Reich'. *American Political Science Review*. 1941. Vol. XXXV. P. 1085.
- 77.Кукуруза О. Політичні ритуали та формування масової підтримки в тоталітарних режимах. *Український історичний журнал*. 2024. № 2. С. 110–124.
- 78.Кульчицький С. Європа між двома війнами: політичні режими та суспільні трансформації. Київ: Генеза, 2010.
- 79.Литвин В. Міжвоєнна Європа: політичні процеси та ідеології. Київ: Парламентське видавництво, 2012.
- 80.Ліст Ф. Національна система політичної економії = *Das nationale System der politischen Ökonomie* / пер. англ. С. С. Ллойд. London, 1885.
- 81.Маслій В. Радикальні ідеології ХХ століття: історичні виміри та сучасні виклики. Київ : Либідь, 2021. 264 с.
- 82.Мегаро Г. Муссоліні в становленні (*Mussolini in the Making*). New York : J. Cape and H. Smith, 1938.
- 83.Меттьюз Г. Л. Плоди фашизму (*The Fruits of Fascism*). New York : Harcourt, Brace and Company, 1943.
- 84.Міронова І. С., Дуда О. В. Роль молоді в тоталітарних проєктах «Opera Nazionale Balilla» та «Hitlerjugend» // Експертна думка : наукове видання. 2025. № 2. С. 208–218.
- 85.Моелер ван ден Брюк А. Третій Рейх = *Das Dritte Reich*. Hamburg, 1923.
- 86.Моелер ван ден Брюк А. Третя імперія Німеччини = *Germany's Third Empire* / скороч. пер. англ. Е. О. Лорімера. London : Allen & Unwin, 1934.
- 87.Моурер Е. А. *Germany Puts the Clock Back*. London : Cape, 1933.
- 88.Ніцше Ф. По той бік добра і зла = *Beyond Good and Evil*.
- 89.Плохій С. Брама Європи: Історія України. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 432 с. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Plokhii_Serhii/Brama_Yevropy_Istoriia_Ukrainy_vid_skifskykh_voien_do_nezalezhnosti/

- 90.Ріфеншталь Л. Триумф волі [фільм]. Німеччина, 1935.
- 91.Сорель Ж. Роздуми про насильство = *Réflexions sur la violence* / пер. англ. Т. Е. Халма. New York : Huebsch, 1914.
- 92.Тревор-Ропер Г. Останні дні Гітлера. New York : Macmillan Company, 1947.
- 93.Шпенглер О. Година вирішень = *The Hour of Decision* / пер. англ. К. Ф. Аткинсона. New York : Knopf, 1934.
- 94.Шпенглер О. Захід занепадає = *The Decline of the West* / пер. англ. К. Ф. Аткинсона. New York : Knopf, 1926–1928.
- 95.Шпенглер О. Присмерк Європи. Нариси морфології світової історії. Київ: Основи, 2005. 527 с.
- 96.Шпенглер О. Пруссизм і соціалізм = *Preussentum und Sozialismus*. München, 1920.